

P. Ariste

**Maailma
keeled**

I

TARTU RIIKLIK ÜLIKOOI

Soome-ugri keelte kateeder

P. Ariste

MAAILMA KEELED

I. Euroopa ja Aasia keeled

Õpik Ajaloo-Keeleteaduskonna keeleosakondade
üliõpilastele

Tartu 1967

Ülevaade maailmas kõneldavatest keeltest on keeleteaduse aluste kursuse üks kõige raskemaid osi. Elavaid keeli on umbes 2700. Peale selle on hääbunud keeli, millest on säilinud mälestisi. On ohtrasti väikesi keeli, milles pole ilmunud kirjandust, on aga ka ohtrasti suuri või väiksemaid kirjandusega keeli. Viimaste arv kasvab iga aastaga, sest arenevates maades kujuneb üha uusi kirjakeeli. Käesolevas õpikus tuuakse esile need keeled, mida kõneldakse Euroopas või Aasias (Euraasias). Kui algselt Euroopas või Aasias levinud keel on vallutanud alasid ka väljaspool neid maailmajagusi, on mainitud needki alad. Samuti on esitatud ka need keeled, mille levikala ei ole küll Euraasias, kuid sama keelkonna tuumik on siiski Euraasias.

Kõigepealt on toodud soome-ugri ning teised uurali keeled. Selle järel on esitatud keelkonnad läänest ida poole minnes. Keelte rühmitamisel toetutakse asjaomasele kirjandusele. Mõnede keelkondade suhtes on peetud nõu vastavate eriteadlastega. Kui jaotuse aluseks on suuliselt saadud uudisandmed, siis on seda mainitud. Keeli rühmitatakse genealoogilise suguluse järgi.

1.

Uurali keeled

Keeled on siis sugulased, kui neil on ühine allikas, ühine alg- või aluskeel, millest nad on võrsunud. Aastatuhandete eest oli kuskil Uuralimaail rahvas, kes kõneles uurali algkeelt. See algkeel on juba väga kauges minevikus hargnenud samojeedi ja soome-ugri aluskeeleks. On võimalik, et uurali algkeelest on hargnenud ka see aluskeel, millest on kujunenud tänapäeva jukagiiri ehk oduuli keel. Tänapäeval arvame uurali keelte hulka soome-ugri keeled ja samojeedi keeled (ning jukagiiri keele).

1.1

Soome-ugri keeled

Juba III aastatuhandel e.m.a. olid soome-ugri murdeid kõnelnud inimrühmad levinud ulatuslikule maa-alale Uurali mägedest Läänemereni. Levikuala ulatuslikkuse tõttu polnud soomeugrilaste rühmadel muidugi võimalusi üksteisega pidevalt kontaktis olla. Tihe suhtlemine oleks alles hoidnud keelelise teravikluse. Kokkupuudete lõtvus, ent liiatigi nende kadu on põhjustanud juba aluskeeles olnud murrete üksteisest eemaldumise, kuni murded kujunesid iseseisvateks keelteks. Iseseisvate keelte kujunemisele on tõhusalt kaasa aidanud seegi seik, et mõned soomeugrilaste rühmitused on siirdunud teistest eemale keelelt võõrasse ümbrusse. Nii rändasid ungarlaste esiisad I aastatuhandel m.a.j. Volgamaalt keerulisi teid mööda Doonau- ja Tiszamaadele. Üksikud soome-ugri keeled on ka selle tõttu teistest kaugenenud ning muutunud erisuguseks, et võõrastesse keelkondadesse kuuluvaid keeli kõnelnud inimrühmi on asunud algsele soome-ugri alale ning

seega tükeldanud sugulaskeelte ja sugulasmurrete kunagise ühtse territooriumi. Naabrite keeled on kõikjal jätnud jälgi soome-ugri keeltesse (ja soome-ugri keeled on muidugi mõjustanud ka naabrite keeli). Need võõrnõjud on soodustanud sugulaskeelte kaugenemist. Soome-ugri keeltel on olnud kokkupuuteid naaberkeeltega juba nii kauges minevikus, et meil pole selle kohta mingisuguseid kirjalikke, arheoloogilisi ega muid andmeid. Hiljem on türgi-tatari keeled mõjustanud ungari, mansi, handi, udmurdi, mari, ersa ja mokša keelt. Slaavi keeled on mõjustanud kõiki soome-ugri keeli, mõnda vähemas, mõnda aga suuremas ulatuses. Läänemere keeltel on olnud tihe kontakt balti keeltega, eriti aga liivi keelel läti keelega. Läänemere keeled ja lapi keel on intensiivselt kokku puutunud germaani keeltega, sürja-komi, mansi ja handi keel samojeedi keeltega jne. Kõigi mainitud asjaolude ning keelesisese arengu tõttu on soome-ugri keeled kujunenud mitmeks rühmaks, mis on üksteisest üsnagi kauged. Soome-ugri keelte omavaheline sugulusaste on suuresti erinev. On lähemaid ja kaugemaid sugulaskeeli. Aegade jooksul on mõned soome-ugri keeled hävinud, nagu näiteks muroma ja merja keel, mida kõneldi läänemerelaste ja volgalaste vahelisel alal. Üksnes säilinud kohanimed tunnistavad, et need keeled on kuulunud soome-ugri keelte perre. Peipsi järvest ida pool on kõneldud usutavasti keelt, mis oli lähedane praegustele läänemere keeltele ja mida tinglikult võib nimetada tšuudi keeleks. Mida eelnenud ridades on öeldud soome-ugri keelte kujunemisest ning sugulusastmetest, see kehtib erineval kujul ning teistes ajastutes ka muude keelkondade kohta. Meie päevil kõneldavad soome-ugri keeled jagunevad viide rühma: läänemere, lapi, volga, permi ja ugri rühm.

I. Läänemere rühm

Läänemere ehk läänemeresoome rühm jaguneb omakorda kolmeks alarühmaks: lõuna-, põhja- ja ida-alarühmaks.

1. Lõuna-alarühmas on järgmised keeled: liivi, eesti ja vadja keel. Liivi keel on hääbumas, on olemas ainult üksikuid nooremaid liivi keele oskajaid. Keelt hästi kõnelevaid kesk-ealisi ja vanemaid inimesi on umbes 300 ümber, kellest enamik asub Kura poolsaare tipul. Osa liivi keele rääkijaid elab Ventspilsis, Talsis, Riias ja teistes linnades ning mujalgi hajali Läti NSV-s. Liivlased sulavad ühte lätlastega. Juba sajandite jooksul on endised suured liivikeelsed alad muntu-
nud lätikeelseteks. 1863.aastal ilmus esimene liivikeelne raamat. Kuni Teise maailmasõjani oli liivi keeles ilmunud paarkümmend trükist. Sõja tagajärjel on keele mõistjate arv seäavõrd kahanenud, et kirjakeelel pole enam vajalikku kollektiivi, kes seda ülal hoiaks. Vanim liivikeelne tekst olevat ilmunud 1525.aastal, kuid sellest pole säilinud ühtki eksemplari. Mälestisi on XVII s. teisest poolest alates. -

Eesti keelt kõneldakse Eesti NSV-s ja mujalgi Nõukogude Liidus. Ohtrasti on eestlasi ka Rootsis, Kanadas, Ameerika Ühendriikides jm. Eesti rahvuskeel on kujunenud põhjaeestlaste e. päriseestlaste murrete põhjal. Omaaegsed ugalased, hilisemad lõunaeestlased on aja jooksul liitunud põhjaeestlastega ning nende keel on omaltki poolt jätnud jälgi eesti rahvuskeelde. Niihästi põhja- kui ka lõuna-eesti keelemälestised ulatuvad XVI sajandisse. Siis hakkas kujunema ka kaks kirjakeele traditsiooni. Lõuna-eesti kirjakeel on hiljem välistunud põhja-eesti kirjakeele teelt. - Vadja keel on samuti hääbumas nagu liivi keelgi. Vadja keele oskajate arv on aga palju väiksem liivi keele oskajate omast. Meie päevil kõneleb vadja keelt kõigest mõnikümmend vanakest või vanemat inimest Leningradi oblasti Kingissepa rajoonis. Enamik vadjalasi on siirdunud vene, väiksem osa isuri keelele.

Vadjalastel pole olnud kirjakeelt. Keelemälestised algavad XVIII sajandi lõpust.

2. Põhja-alarühmas on suurim keel soome keel, mis on Soome elanikkonna suure enamiku emakeeleks. Soome keelt kõneldakse ka Nõukogude Liidus Karjala ANSV-s ja Leningradi oblastis jm. ning Rootsis ja Põhja-Norras. Arvukalt on soome siirdlasi Ameerika Ühendriikides, Kanadas ja Austraalias. Kokku on soome keele kõnelejaid ligemale 5 milj. inimest. Leningradi oblasti soomlasi kutsuvad eestlased sageli ingerlasteks. Soome keele vanimad säilinud mälestised pärinevad IV s. lõpust. XVI sajandil kujunes soome kirjakeel, mille aluseks olid peamiselt läänepoolsed murded, omaaegse pärissoome ja häme hõimukeele jätkajad. XIX sajandi jooksul tuli kirjakeelde ohtrasti sugemeid idapoolsetest murretest, milles on tugev karjala keele substraat, ning ka karjala keelest enesest.

3. Läänemere keelte ida-alarühma kuuluvad isuri, karjala ja vepsa keel. I s u r i keelt kõneldakse Leningradi oblasti Kingissepa, Lomonossovi ja Oredeži rajoonis. Kokku oli selle keele rääkijaid 1959.a. rahvaloenduse järgi umb. 1100 inimest. Isuri keele oskajate arv on tegelikult suurem, sest osa isureid oli loendusel registreerunud venelastena, eestlastena või soomlastena. 1926.a. oli isureid üle 16 000, praegu on neid siiski tunduvalt vähem. Mõõdunud sõjas hukkus palju isureid ja arvukalt on neid hajunud teiste rahvaste hulka, kus nad on loobunud oma keele tarvitamisest. Vanimad isuri keele mälestised on pärit XVIII sajandi lõpust. 1933.a. loodi isuri kirjakeel, mis aga juba 1937.a. lakkas olemast. - K a r j a l a keele kõnelejaid oli Nõukogude Liidu 1959.a. rahvaloenduse andmetel umb. 120 000 inimest. Karjalased asuvad Karjala ANSV-s, Kalinini ja Novgorodi oblastis. Enamik karjalasi on Kalinini oblastis, kuhu nad asusid XVI ja XVII sajandil. Soomes on karjalasi mõnikümmend tuhat, kes kõik on soomestumas. Nõukogude Liidu karjalased on siirdumas vene keelele. Karjala keelel on neli erinevat murderühma: põhja-karjala murderühm Karjala ANSV põhjaosas ja hajali Soomes,

kaliinini-novgorodi murderühm samanimelistes oblastites, aunuse e. livviko murderühm Karjala ANSV edelaosas ja haja-li Soomes ning Lüüdi murderühm Karjala ANSV kesk- ja lõunaosas. Lüüdi murderühm on lähedane vepsa keelele ja mõned uurijad arvavadki selle vepsa murrete hulka. Karjala keele mälestisi on juba XVIII sajandist. Esimesed karjalakeelsed raamatud on ilmunud XIX sajandi alguses. Karjalastel ei kujunenud aga ühist kirjakeelt. Kuni Teise maailmasõjani ilmus üsna ohtrasti teoseid eri murretes ja murrakutes. Praegu on karjalastel kirjakeeleks kas vene või soome keel. -

V e p s a keelt kõneldakse Karjala ANSV-s Äänisjärve edelakaldal, Leningradi oblasti idaosas ja selle naabruses Vologda oblastis. 1959.a. rahvaloendusel registreeriti natuke vähem kui 7500 inimest, kelle tavakeeleks on vepsa keel. Vepsa keele rääkijaid on tegelikult siiski tunduvalt enam, sest kohati olid loendajad märkinud vepslased kas venelasteks või karjalasteks. Vanimad vepsa keele mälestised pärinevad alles XII s. algusest. 1932.a. loodi vepslastele kirjakeel, mis aga juba 1937.a. lakkas olemast. Praegu on vepslaste kirjakeeleks vene keel.

Läänemere keeled on sedavõrd lähedased, et eri keelte kõnelejad võivad üksteisest suuremal või vähemal määral aru saada. Teistesse soome-ugri keelte rühmadesse kuuluvatest keeltest ei saa läänemerelased enam aru.

II. Lapi rühm

L a p i e. saami keel on läänemere keeltele lähim sugulaskeel. Laplasi on umbes 34 000, kellest enamik elab Põhja-Norras. Peale selle on laplasi Põhja-Rootsis, Põhja-Soomes ja Nõukogude Liidus Koola poolsaarel. 1959.a. rahvaloenduse andmeil elas Nõukogude Liidus umb. 1800 laplast, kellest 69,9% tarvitas lapi keelt tavakeelena. Lapi murded on üksteisest tugevasti erinevad. Selle tõttu on kujunenud mitu kirjakeele traditsiooni. Norra- ja rootsi-lapi kirjakeeled

loodi juba XVII sajandil. Soome-lapi kirjakeeles on hakatud raamatuid trükkima veidi hiljem ja vene-lapi (ehk koola-lapi) kirjakeeles peamiselt pärast Oktoobrirevolutsiooni. Tänapäeval on laplaste elujõuliseks kirjakeeleks norra-lapi. Rootsi-lapi kirjakeeles ilmub vähem teoseid ja soome-lapi ning vene-lapi kirjakeel on lakanud olemast.

III. Volga rühm

Soome-ugri keelte volga rühmas on kaks alarühma: mordva ja mari alarühm. Mari keel ja mordva keeled on üksteisest küllaltki kauged, tunduvalt kaugemad kui läänemere keeled üksteisest. Mordva keelte vahelist sugulust võib võrrelda läänemere keelte vahelise sugulusega.

1. Mordva keeli on kaks, e r s a ja m o k š a keel. 1959. aasta rahvaloenduse põhjal oli ersalasi ja mokšalasi kokku umb. 1 285 000 inimest, kellest 78,1% on oma emakeeleks märkinud emma-kumma mordva keele. Ametlik statistika ei ole neid keeli teineteisest eraldanud. Osa ersalasi ja mokšalasi elab Mordva ANSV-s. Ohtrasti on mordvalasi ka teistes Volga-äärsetes autonoomsetes vabariikides ja mujal Vene NFSV-s. Mordva kirjakeelte alged ulatuvad XVIII sajandisse. Esimesed ersakeelsed raamatud on ilmunud XIX sajandi algupoolel ja mokšakeelsed sama sajandi keskel. Mõlemad kirjakeeled on lõplikumalt välja kujunenud pärast Oktoobrirevolutsiooni.

2. M a r i e. tšeremissi keele kõnelejad asuvad Mari ANSV-s ja teistel naaberaladel. 1959.a. rahvaloenduse ajal oli mari-lasi umb. 504 000 inimest, kellest 95,1% on tavakeeleks pidanud mari keelt. Mari keelel on kolm peamurret: mäe-, niidu- ja idamurre. Neist kahest esimesest on moodustunud kirjakeeledki. Niidumari kirjakeel on saamas marilaste ühiseks rahvuskeeleks. Mari kirjakeelte alged ulatuvad, nagu mordva keelte omadki, XVIII sajandisse. Kirjakeeled hakkasid kiiresti kujunema pärast Oktoobrirevolutsiooni.

IV. Permi rühm

Permi rühma kuuluvad komi (sürjakomi ja permikomi) ja udmurdi keel, mis on omavahel umbes niisamasugustes sugulus-suhetes kui läänemere keeled omavahel.

1. Komieid oli 1959.aastal umbes 431 000, kellest 86,7% kasutas k o m i keelt tavakeelena. Komid jagunevad kolme rühma: sürjakomid ehk sürjalased, permikomid ehk permlased ja jasvakomid. Viimaseid on ainult mõni tuhat Permi oblastis. Nende kirjakeeleks on vene keel. Permi oblastis on Komi-Permi rahvusringkond, kus kõneldakse p e r m i k o m i keelt. Selle kirjakeel hakkas kujunema eelmisel sajandil, ent tõeliseks kirjakeeleks on see saanud alles pärast Oktoobrirevolutsiooni. Komi ANSV-s räägitakse s ü r j a k o m i ehk sürja keelt. Umbes kaks kolmandikku komisid kõneleb sürja keelt. Sürjakomi kirjakeel hakkas kujunema möödunud sajandi lõpus. Sürjakomi keeles ilmub tunduvalt enam väljaandeid kui permikomi keeles. Mõlemad kirjakeeled on sedavõrd lähedased, et kõnelejad saavad teineteisest täielikult aru. Komi kirjakeelte eelkäijaks on v a n a p e r m i kirjakeel, mis loodi juba XIV sajandi lõpus. Selle kirjakeele jaoks oli loodud eriline tähestik, mille algupära üle on vaieldud. Usutavasti on selle tähestiku peamiseks lähteks olnud aramea (süüria) tähestik. Enam kui kahe sajandi jooksul oli vanapermi keel komide alal kirja-, kiriku- ja õppekeeleks, kuni selle tarvitamise keelasid vaimulikud ülemused. Seda kirja-keelt peeti paganlikuks nähtuseks.

2. U d m u r d i e. votjaki keelt tarvitas umb 623 000 udmurdist 1959. aastal tavakeelena 89,1%. Enamik udmurte asub Udmurdi ANSV-s, ent neid elab üsna suurte rühmadena ka naaberladel. Udmurdi kirjakeele algus on XVIII sajandi lõpus. Kuni Oktoobrirevolutsioonini ilmus selles keeles kirjandust vähe. Praegu on udmurdi keelne kirjandus ulatuslik.

V. Ugri rühm

Ugri rühm jaguneb kahte alarühma: obi-ugri ja ungari alarühm.

1. Obi-ugri keeled on handi ja mansi keel. Handi e. ostjaki keelt kasutas 1959.a. rahvaloenduse andmeil tavakeelena umb. 15 000 inimest. Handid asuvad peamiselt Handi-Mansi rahvusringkonnas Tjumeni oblastis. Üksikud handikeelised raamatud on ilmunud juba XIX sajandil. Ohtrasti hakkas neid ilmuma siiski alles pärast Oktoobrirevolutsiooni. Handidel pole seni kujunenud ühist kirjakeelt. Ühise kirjakeele loomisele on olnud takistuseks murrete õige suur omavaheline erinevus. - Mansi e. voguli keel on hääbumas. 1959.a. oli umbes 6450 mansit, kellest kõigest 59,2% ehk veidi üle 3800 inimese tarvitab mansi keelt tavakeelena. Mansid asuvad Tjumeni oblastis Handi-Mansi rahvusringkonnas ja Sverdlovski oblastis. Enne Oktoobrirevolutsiooni oli mansi keeles ilmunud ainult paar raamatut. Praegu on põhjamurre kirja-keele aluseks. Raamatuid on ilmunud ka murretes. Mõlema obi-ugri keele kohta on mälestisi juba XVIII sajandist.

2. Ungari keel on kõige enam levinud soome-ugri keel. Selle keele kõnelejaid on umb. 12 milj., kellest üle kolme neljandiku elab Ungaris. Peale selle on ungarlasi suuri hulgi Rumeenias, Jugoslaavias, Tšehhoslovakkias, Austrias ja mujal. Nõukogude Liidus oli 1959.aastal 155 000 ungarlast, kellest 97,2% kasutas ungari keelt tavakeelena. Ungari kirjakeel on küllaltki vana. Vanimad säilinud tekstid pärinevad XIII sajandi algusest. Praegune ungari kirjakeel kujunes välja XVIII sajandi keskpaigast alates umbes saja aasta jooksul. Ungarlastel olid omal ajal tarvitusel nn. vanaungari ruunid, mis saadi türgi-tatari rahvastelt. On säilinud ruunikirjas tekste. Praegu tarvitavad ungarlased ladina tähestikku.

Mansi, handi, udmurdi, komi, mari, ersa, mokša ja osalt ka lapi ja karjala keelt on pandud ja pannakse kirja vene tähestikus. Teised soome-ugri keeled on kasutanud ladina tähestikku või sellest lähtunud gooti kirja (liivi, eesti ja soo-

me keel).

Soome-ugri keeltele on iseloomulikeks joonteks vokaalirikkus, peamiselt aglutineeriv tüüp, väike erinevus uusi sõnu ja uusi vorme moodustavate sufiksitate vahel, grammatiliste vormide rohkus, tagasõnade, possessiivsufiksitate, eituse kategooria olemasolu (eituse puhul võivad esineda erilised verbivormid) jne.

1.2. Samojeedi keeled

Samojeedi aluskeelt on kõneldud suurel alal Euroopa kirde-nurgast kuni Põhja-Siberini. Võib oletada, et juba umbes 8 000 aasta eest olid soome-ugri ja samojeedi rahvad üksteisest kaugenenud ja nende keeled olid muutunud iseseisvateks sugulaskeelteks. Praegused samojeedi keeled jagunevad kahte rühma, põhja- ja lõuna-samojeedi rühma.

I. Põhjarühm

Samojeedi keelte põhjarühma kuuluvad neenetsi, eenetsi ja nganassaani keel. N e e n e t s i e. juraki-samojeedi keelt kasutas umb. 25 000 neenetsist 1959. aastal tavakeelena 85,7%. Keelt kõneldakse Arhangelski oblasti Neenetsi rahvusringkonnas ja Tjumeni oblasti Jamali Neenetsi rahvusringkonnas ning nende naaberaladel. Neenetsi keele vanimad mälestised on pärit juba XVI sajandist. Kirjakeel on olemas alates 1932. aastast. - E e n e t s i e. jennisai-samojeedi keel on hääbumas. Seda kõneleb umb. 350 inimest peamiselt Krasnojarski krai Taimõri rahvusringkonnas. Kirjakeel puudub. - N g a n a s s a a n i e. tavgi-samojeedi keelt kõneles 1959. a. Taimõri rahvusringkonnas umb. 700 nganassaanist 93,4%. Nganassaani keele mälestisi on juba IVIII sajandist. Kirjakeel puudub.

II. Lõunarühm

Lõunarühma kuuluvad samojeedi keeled jagunevad kahte alarühma, sõlkupi ja sajaani rühma.

1. S õ l k u p i (selkupi) e. ostjaki-samojeedi keelt rääkis 1959.a. umb. 4000 sõlkupist kõigest 50,6%. Sõlkupid asuvad Tjumeni ja Tomski oblastis ning Krasnojarski kraisis. 1932.a. loodi neile kirjakeel, mis aga meie päevil on tegelikult lakanud olemast.

2. Sajaani-samojeedi keeltest on elavana säilinud üksnes k a m a s s i keel, mida praegu mõnel määral mäletab veel ainult kaks vanakest. Keele viimane tarvitamisala oli Abalakovo küla Krasnojarski krai Rõbinski rajoonis. Kirjakeel puudub. Sajaani-samojeedi keeltest on hääbunud k a r a g a s s i, k o i b a l i, m o t o r i, s o j o o d i ja t a i g i keel, milledest on säilinud väheseid kirjapanekuid.

Samojeedi keeli iseloomustavad samad foneetilised ja grammatilised omapärasused, mis on iseloomulikud ka soome-ugri keeltele.

1.3. Jukagiiri keel

Nagu on juba mainitud, arvavad mitmed uurijad j u k a g i i r i e. oduuli keele uurali keelte hulka. Jukagiiri keelt räägib ligemale 300 inimest Jakuudi ANSV kirdeosas ja Magadani oblastis. Osa jukagiire elab Kolõma jõe ääres ja teine osa tundras Alazel jõe piirkonnas. Nende keel on hääbumas. Jukagiiri keele vanimad mälestised on pärit XII s. algusest. Kirjakeel puudub. Mõned uurijad peavad jukagiiri keele hääbunud tšuvaani murret iseseisvaks sugulaskeeleks.

2. Baski keel X X X X X

Baski keelt räägib umbes 950 000 inimest peamiselt Lääne-Püreneedes, kusjuures keele kõnelejaist elab 3/4 Hispaanias ja 1/4 Prantsusmaal. Baske on ka Argentiinas, Brasiilias ja mujal. Tüübilt on keel aglutineeriv-polüsüntetiline. Eriti keeruline on baski keele süntaks. Baski keel ei ole sugulane ühegi Euraasia keelega. Temale pole leitud sugulaskeeli ka Lääne-Euroopa hääbunud keelte seast. Arvatakse siiski, et keel on muistsete iberide keele järglane. Igatahes on keel relikvt mingist kunagi Euroopas kõneldud keelterühmast. Tüübilt on baski keel kõige enam sarnane iberokaukaasia keeltega. Baski keele kirjalikule kasutamisele pandi alus XVI sajandi keskel, kuid tänini pole kujunenud täiesti ühtlast kirjakeelt.

3. Indo-euroopa keeled X X X X X X X X X X

Indo-euroopa keelkond on suurimaid keelkondi maailmas. Siia kuuluvad keeled on levinud kõikides maailmajagudes. Seda keelkonda on ühtlasi kõige paremini uuritud, üksikute keelte omavaheline sugulussuhe on enam-vähem lõplikult selgitatud. Keelkond jaguneb mitmesse suurde rühma. Hääbunud keeled kaasa arvatud, on rühmad järgmised: keldi rühm, itali rühm, romaani rühm, germaani rühm, slaavi rühm, balti rühm, albaania rühm, kreeka rühm, armeenia rühm, trako-früügia rühm, heti rühm, iraani rühm, india rühm, tohaari rühm.

I. Keldi rühm

Keldi rühm jaguneb kolme alarühma: gallia, briti ja gaeli alarühm.

1. Gallia alarühm. G a l l i a keelt kõneldi omal ajal

õige suurel alal praegusel Prantsusmaal, Põhja-Itaalias, Saksa Föderatiivse Vabariigi lõunaosades ning mujalgi Lõuna-Euroopas. Keele levikuala ulatus Väike-Aasiani. Gallia keel on aja jooksul taandunud mitmete teiste keelte teelt, kuni ta hääbus lõplikult esimestel sajanditel m.a.j. Gallia keelest on säilinud üksnes väga väheseid mälestisi.

2. Briti alarühm. Siia kuuluvad kõmri keel, korni keel ja bretooni keel. K õ m r i (enesenimetus cymraeg) e. uelsi keelt kõneleb üle 1 miljoni inimese Inglismaal Wales'is. Kõmritest umbes üks viiendik on ükskeelne, ülejäänud kõnelevad peale emakeele ka inglise keelt. Kõmri kirjakeele alged ulatuvad VIII s. Juba keskajal arenes ulatuslik kõmrikeeelne kirjandus. Tähelepanevad on ka kaasaegne ilu- ja tarbekirjandus. - K o r n i keelt kõneldi Inglismaal Cornwallis XVIII s. lõpuni. Siis keel hääbus kõnekeelena. Korni keele vanimad mälestised pärinevad juba IX sajandist, rikkalikumalt on keelemälestisi aga XII sajandist. Kornikeelset kirjandust on säilinud ka XVI-XVII sajandist. Praegugi ilmub Cornwallis mõnevõrra kornikeelset kirjandust. - B r e t o o n i keelt räägib umb. 1 milj. inimest Prantsusmaal Bretagne'i poolsaare lääneosas. Enamik bretoone on kakskeelsed, nad kõnelevad peale emakeele ka prantsuse keelt. Alates IV sajandist on ilmunud bretoonikeelset kirjandust, kuid vähe. Vanimad mälestised ulatuvad VIII sajandisse.

3. Gaeli alarühm. V a n a g a e l i keelest on säilinud üksnes lühikesi tekste, millest enamik on raidkirjad IV-VII sajandist (Lõuna-Iirimaal, Wales'is ja Šotimaal). Raidkirjad on kirja pandud nn. ogamites. Ogamid on häälikuid märkivad kriipsud ja punktid, mis on paigutatud eri arvus ja eri asendis kahele poole kesket sirgjoont. - V a n a - i i r i tekste on säilinud VIII sajandist kuni X sajandini. Rikkalik on k e s k i i r i keelne (1100-1500) kirjandus. U u s i i r i keelt räägib Iiri Vabariigis umb. 700 000 inimest. Ta on Iiri esimeseks ametlikuks keeleks (teiseks ametlikuks keeleks riigis on inglise keel). Inglise toore rahvusliku surve tõttu hakkas iiri keel alates XVIII s. kiiresti taanduma. Kui Iiri sai taas iseseisvaks,

oli seal iiri keele oskajaid kõigest umb. 300 000. Viimaste aastakümnete jooksul on keelt tõhusalt velmatud ka nendel aladel, kus seda enam ei tarvitatud. Iiri keelt kirjutatakse erilliste, ladina tähtedest arenenud iiri tähtedega, kuid iiri tähestiku kõrval tarvitatakse ka ladina tähestikku. Iiri keel on vanemaid kirjakeeli. Seetõttu on ta kirjapildi ja häälduse vahel eriti suuri lahkuminekuid. - Šoti mägilaste keelt e. g a e l i keelt kitsamas mõttes tarvitab umb. 140 000 inimest Põhja-Šoti mägismaal ja Šoti lääneranniku saartel. Keel on lähedane iiri keelele, sest tema eelkäijaks on vanaiiri keel, millest ta eraldus I aastatuhande teisel poolel. Vanimad mälestised on pärit IV sajandist. Gaelikeelset kirjandust ilmub vähe ning keel taandub inglise keele ees. - M ä n k s i keel Mani saarel on hääbumas. Seda mälestab tänapäeval üksnes mõni vanake. Mänksi keeles on ilmunud vähesel määral kirjandustki.

Keldi keeled erinevad teistest indo-euroopa keeltest nii foneetilise süsteemi (näiteks on keldi keeltes sõnaalgulised konsonandid laadivahelduses) kui ka grammatilise ehituse ja sõnavara poolest.

II. Itali rühm

Alates III sajandist e.m.a. on Apenniini poolsaarelt säilinud mälestisi mitmest omavahel snguluses olnud keelest, mida nimetatakse ühise nimega itali keelteks. Tähtsaimad neist on teineteisele lähedased u m b r i a ja o s k i keel ning l a d i n a keel. Umbria ja oski keel ei kujunenud võimsateks kirjakeelteks. Neist on säilinud üksnes lühemaid tekste. Aja jooksul väistusid nad ladina keele eest. Ladina keel kujunes kirjakeeleks III s. e.m.a. Elava kõnekeelena püsis ta umb. VI s. lõpuni. Kuigi ladina keel kui kõnekeel hääbus, säilis ta Lääne-Euroopa maades veel kaua ainsa või tähtsaima kirjakeelena. Kirjanduskeelena ning katoliku kiriku rituaalse keelena on ta mõnel määral tarvitusel tänase päevani. Alguses kõneldi ladina keelt peamiselt vaid Latiumis, Rooma

impeeriumi vallutuste tõttu levis ta aga suurtele maa-aladele. Impeeriumi eri aladel kõneldud ladina rahvakeel e. vulgaarladina keel erines fikseeritud kirjakeelest. Rahvaladina keelest on kujunenud praegused romaani keeled. Ladina keelt on pandud kirja etruskidelt ülevõetud tähtedega, mis omakorda põlvnesid kreeka tähtedest. Ladina tähestik on tänapäeval kõige enam levinud tähestik kogu maakeral.

III. Romaani rühm

Romaani rühma kuuluvad portugali, hispaania, kataloonia, provanssaali, prantsuse, retoromaani, sardi, itaalia, dalmaatsia, rumeenia ja moldaavia keel ning espanjool.

1. P o r t u g a l i keelt kõneldakse kõigepealt Portugalis, Loode-Hispaanias, Madeiral ja Assooridel. Peale selle on keel levinud Portugali endistes ja praegustes kolooniates. Kõige enam on portugali keele kõnelejaid Brasiilias. Kokku on portugali keele kõnelejaid üle 83 milj. Vanim tuntud keelemälestis on 1192. aastast. - H i s p a a n i a keel on suuremaid rahvusvahelisi keeli. Peale emamaa Hispaania räägitakse teda Kanaaria saartel, Põhja-Ameerika lõunaosas, Kesk-Ameerikas, Lõuna-Ameerikas (peale Brasiilia), Kuubas ja Hispaania kolooniates. Keele kõnelejaid on üle 126 milj. Hispaania kirjakeel on olemas I sajandist alates. - Hispaania keelele on lähedane sefardi juutide hulgas levinud e s p a n j o o l e. ladiino. Seda keelt räägib üle 100 000 juudi Põhja-Aafrikas ja Lähis-Idas. Espanjoolikeelne kirjandus eksisteerib keskajast peale. Kirjas kasutatakse heebrea tähti. Espanjool kujunes juutidel lõplikult pärast seda, kui nad aeti koos mauridega Hispaaniast ja Portugalist välja. Vähesel määral on espanjooli kõnelejaid ka Lääne-Euroopa maades. - K a t a l o o n i a keelt tarvitab tavakeelena umb. 6 milj. inimest Kagu-Hispaanias, Andorras ja Baleaari saartel ning kohati Lõuna-Prantsusmaal. Katalooniakeelne kirjandus on olemas XII s.

lõpust alates. Tänapäeva kirjakeel loodi mõeldunud sajandi 40-ndates aastates. - Kataloonia keelele on lähedane provanssaali keel Lõuna-Prantsusmaal, mida 1952.a. andmeil tarvitas tavakeelena umb. 9,5 milj. inimest. XI-XIII s. oli provanssaalikeelse kirjanduse õitseage, temas on kirjutatud trubaduuride luulet jne. Provanssaali keeles ilmub vähesel määral kirjandust tänase päevani. Üldiselt on provanssaali keel aga taandunud murde tasemele ning väistub kiiresti prantsuse keele teelt. Enamik provanssaali keele kõnelejaid oskab ka prantsuse keelt. - Prantsuse keel on üks suuri rahvusvahelisi keeli. Emakeelena räägib prantsuse keelt umb. 60 milj. inimest. Peale Prantsusmaa on prantsuse keel levinud Lõuna-Belgias (Belgia prantsuskeelseid elanikke kutsutakse valloonideks), Lääne-Šveitsis, Kanadas, Haitis. Peale selle on ta kohati teiseks tavakeeleks emakeele kõrval Luksemburgis, Belgias, Šveitsis, Põhja-Aafrikas jm. Vanim prantsuskeelne dokument on pärit 842.aastast. Vanaprantsuse keelt räägiti umb. aastail 800-1300. Sellele järgnesid keskprantsuse ja umb. 1600.a. uusprantsuse keel. - Retoromani e. ladiini keelt räägib umb. 500 000 inimest Šveitsis, Austrias ja Põhja-Itaalias. Keelel on kolm varianti. Šveitsis räägitav variant rumauntš on 1938.a. saadik saksa, prantsuse ja itaalia keele kõrval Šveitsi neljandaks ametlikuks keeleks. Keele vanimad mälestised pärinevad XII sajandist. - Sardiinia saarel on paiguti rahva kõnekeeleks peaaegu kirjanduseta sardi keel. - Itaalia keel on levinud kogu Apenniini poolsaarel, Sitsiilias, Sardiinias, Korsikal, Šveitsi lõunaosas ja endistes Itaalia kolooniates. Kokku on keele tarvitajaid umb. 57 milj. - Itaalia keele kirjalikud mälestised ulatuvad X s. teise poolde. - Dalmatia keel häabus XIX s. lõpus. Seda kõneldi praeguse Jugoslaavia alal Aadria mere rannikul ja saartel. - Rumeenia keelt kõneleb umb. 16 milj. inimest kõigepealt just Rumeenia Sotsialistlikus Vabariigis. Keelt kõneldakse ka Nõukogude Liidus Moldaavia NSV-s ja Ukraina NSV mõnes rajoonis. Rumeenia keele aromuuni e. makedoonia murret kõneldakse Kreekas, Albaanias, Jugos-

laavias ja Bulgaarias, megleeni murret Kreekas ja istria murret Jugoslaavias Istrias. Viimased murded on väga kauged rumeenia kirjakeelest, mis hakkas kujunema XVI sajandil. Rumeenia keelt kirjutati varem slaavi tähtedega; XIX s. keskpaigast sai ladina tähestik rumeenia keele kirjanemisel üldiseks. - Rumeenia keelele on lähedane Nõukogude Liidus Moldaavia NSV-s ja Ukraina NSV eri rajoonides kõneldav m o l d a a v i a keel. Kirjakeel hakkas samuti kujunema XVI sajandil. Praegu tarvitatakse vene tähti. Moldaavia keele kõnelejaid on umb. 2 214 000. Moldaavia, rumeenia, dalmaatsia ja itaalia kirjakeel ning enamik viimase murdeid moodustavad romaani keelte idapoolse alarühma. Teised siin mainitud keeled ja itaalia keele põhjamurded kuuluvad läänepoolsesse alarühma.

IV. Germaani rühm

Germaani keeli räägib üle 350 milj. inimese. Pole veel täiesti ühtset arvamust, kuidas germaani keeli rühmitada. Seni üldiselt kehtinud jaotuse järgi oli alarühmi kolm: põhja-, ida- ja läänegermaani keeled. Viimasel ajal on esitatud teinegi jaotus, mille järgi germaani keeli on ainult kaks alarühma: põhja- ja lõunagermaani keeled. Viimane jaotus on võetud aluseks ka käesolevas ülevaates.

1. Põhja-germaani e. gooti-põhja keeled.

A. Ida-germaani keeled on kõik hääbunud. Siia arvatakse vandaali, burgundi, heruuli jne. keel, millest on järele jäänud peamiselt vaid isikunimesid. Ainus ida-germaani keel, millest on säilinud ulatuslikumalt mälestisi, on g o o t i keel. Selle keele tähtsaim mälestis on IV sajandil Wulfila poolt tehtud piiblitõlge, millest on alal VI s. ärakirja mõningaid osi, nn. Codex argenteus Upsala ülikooli raamatukogus. Wulfila lõi gooti keele jaoks tähestiku kreeka tähestiku põhjal, millele ta lisas märke germaanlaste ruunikirjast. Gooti keele viimased kõnelejad asusid XVI s. Krimmis.

7

B. Põhja-germaani keeled kitsamas mõttes on need keeled, mille eelkäijaks on muinaaspõhja keel. Sellest keelest on ruunikirjas mälestisi. Germaani ruunid põlvnevad arvavasti põhja-etruski kirjast. Muinaspõhja keele järglaseks oli vanapõhja keel (umb. 800-1200). Sellest ajastust on säilinud samuti ruunikirjas mälestisi. Vanapõhja keelele oli kaks murderühma, lääne- ja idarühm. Läänerühma järglased on islandi, vananorra ja fääri keel ning norra lansmool (landsmål). Idarühma esindavad tänapäeval rootsi ja taani keel ning norra riiksmool (riksmål). Islandi keelt räägib umb. 190 000 inimest Islandil ja Kanadas. Islandikeelne kirjandus eksisteerib XII sajandist alates. Eriti rikkalikult on ilukirjandust III-IV sajandist. - Fääri keelt kasutab umb. 34 000 inimest Fääri saartel. 1939. aastal tunnistati see keel saarte ametlikuks keeleks kõrvuti taani keelega. - Vananorra keelt tarvitati Norras ametliku keelena IV sajandini. Kui taanlased Norra vallutasid, sai taani keel maa ametlikuks keeleks. Norra keel püsis maa rahva kõnekeelena. Mõõdunud sajandi neljakümnendail aastail loodi norra murrete põhjal uus norra kirjakeel e. norrallansmool, s.o. "maakeel", mida räägib ja kasutab kirjakeelena umb. 1 milj. norralast. - Idapoolne põhja-germaani keel on taani keel, mida räägitakse Taanis, kohati Saksa Föderatiivse Vabariigi põhjaosasdes ja Grönnimaal (5 milj. kõnelejat). Vanataani keelele järgnenud uustaani keel (1540.a. peale) oli kaua aega kirjakeeleks ka Norras. Norras arenes aga taani keelele norra murrete mõjul norrapärane hääldus ning taani keelde tungis norra sõnu. Paljud norralased siirdusid aja jooksul sellele norrapärasele taani keelele, mis on käesoleval sajandil eriti tugevasti norrastunud. Seda keelt, norrariiksmooli, s.o. "riigikeelt" räägib Norras umb. 3,5 milj. inimest. Praegu on riiksmool ja lansmool mõlemad Norra ametlikud keeled. - Vanarootsikeelset kirjandust on XIII s. algusest alates. Keskrootsi kirjakeel eksisteerib aastail 1375-1525. Sellele järgnes uusrootsi kirjakeel. Peale Rootsi on rootsi keel levinud ka Soomes, kus ta on soome keele

kõrval maa teiseks ametlikuks keeleks. Rootsis on selle keele rääkijaid üle 7 milj. ja Soomes umb. 370 000. Rootsi keelt räägiti ka Eesti saartel (Ruhnu, Osmussaar, Pakri saared) ja osalt ka Noarootsis. Suur osa rootslasi rändas Eestist saksa fašistliku okupatsiooni ajal Rootsi.

2. Lõuna-germaani (vanema traditsioonilise jaotuse järgi lääne-germaani) keeled.

A. Inglise-friisi alarühm. Selles alarühmas on kõnelejate arvult kõige suurem germaani keel i n g l i s e keel, mida räägib umb. 212 milj. inimest Inglismaal, Iirimaa, Ameerika Ühendriikides, Kanadas, Uus-Meremaal, Austraalias, osalt Lõuna-Aafrikas, Indias ja mujal Suurbritannia endistes või praegustes kolooniates. Inglise keele aluseks kujunesid V sajandil Briti saarele tunginud anglite, sakside ja jüütide murded. A n g l o - s a k s i e. vanainglise keelt räägiti XII sajandini, keskinglise keelt umb. 1450. aastani ja sealt edasi on uusinglise keele ajajärk. Kirjanduslikke mälestisi on juba VII s. alates. - Š o t i keelt (umb. 3,5 milj. kõnelejat), mis varem oli iseseisvaks kirjakeeleks Šotimaal, peetakse praegu inglise keele murdeks. - F r i i s i keele kõnelejaid on 250 000 inimese ümber. Keel on levinud Põhja-Hollandis ja kohati Saksa Föderatiivse Vabariigi looderannikul ning saartel. Keelemälestisi on XIII sajandist alates.

B. Saksa-madalmaade alarühm. Alamfrangi keelest lähtunud h o l l a n d i keele kõnelejaid on Hollandis ja Põhja-Belgias üle 16 milj. Belgia hollandikeelseid elanikke kutsutakse flaamideks. XIII s. kujunenud hollandi kirjakeel baseerus alguses lõunapoolsetele ehk flaami murretele. 1585. a. alates on kirjakeeles ülekaalus põhjapoolsete ehk hollandi murrete sugemed. Tavakeeles on Hollandis ja Belgias kohalikke erinevusi. Kirjakeel e. Algemeen Beschaafd Nederlands on mõlemas riigis ühesugune. - Peamiselt XVII sajandil Madalmaadelt Lõuna-Aafrikasse siirdunud kolonistide e. buuride hollandi keel on aja jooksul arenenud iseseisvaks keeleks, a f r i k a a n i keeleks. 1925. aastast on ta Lõuna-Aafrika Vabariigis teiseks riigikeeleks ingli-

se keele kõrval. Afrikaani keelt kõneleb emakeelena umb. 3,2 milj. ja teise tavakeelena emakeele kõrval vähemalt nii-sama palju inimesi. - Umb. a-il 800-1200 räägiti a l a m s a k s i keelt, millel oli kujunenud kirjanduslikke traditsioonegi. Selle järglane oli k e s k a l a m s a k s a keel (1200-1600). XIV sajandist alates oli keskalamsaksa keel Hansa ametliku keelena tähtsaks rahvusvaheliseks keeleks kogu Läänemere ümbruses ning kaugemalgi. Keskalamsaksa keelt rääkisid ka Eesti aladele siirdunud sakslased. Siin püsis ta ametliku kirjakeelena XVII s. alguseni. Sellele keelele järgnenud uusalamsaksa keelt kõneldi meie linnades XIII s. alguseni. Saksa Demokraatliku Vabariigi ja Saksa Föderatiivse Vabariigi põhjaosades kõneleb a l a m s a k s a keelt umb. 12 milj. inimest. Alamsaksa keel on taandunud murde tasemele alates XVII sajandist, kui ülemsaksa keel sai ka alamsaksa aladel kirjakeeleks. Mõnel määral elab alamsaksakeelne kirjandus tänase päevani siiski edasi, kuigi pole kujunenud ühist kirjakeele traditsiooni. - Tähtsaim saksa-madalmaade alarühma kuuluv keel on s a k s a e. ülemsaksa keel, millel on olnud kolm arenemisjärku: vana-ülemsaksa (800-1000), keskülemsaksa (1000-1500) ja uusülemsaksa. Vanim saksa keele mälestis on XVIII sajandist. Keele kõnelejaid on praegu mõlemal Saksamaal, Austrias, suuremas osas Šveitsis, Luksemburgis, Prantsusmaal Elsassis ja Lotringis, Rumeenias ja mujal kokku üle 90 miljoni inimese. Et saksa keelt kõneldakse mitmel eri maal, on tal kõnekeelena erinevaid variante. Luksemburgis on prantsuse keele kõrval kohalik murre e. l e t s e b u r g i keel kujundatud kirjakeeleks, mida õpetatakse koolis ning tarvitatakse ametlikus asjaajamises. Letseburgi keelt räägib umb. 310 000 inimest. - Keskülemsaksa murrete põhjal on kujunenud j u u d i keel e. jidiš. Enne Teist maailmasõda oli jidiši kõnelejaid üle 12 milj. Praegu on neid umb. 5 milj. Keele vanimad mälestised pärinevad XIII sajandist. Juudi keelt kõnelevaid aškenaasi juute elab Nõukogude Liidus, Rumeenias, Ungaris, Poolas, Inglismaal, Ameerika Ühendriikides, Lõuna-Aafrikas ja mujal. Kirjakeeles on tarvitusel heebrea tähestik.

V. Slaavi rühm

Slaavi keeli räägib tänapäeval enam kui 240 milj. inimest. Ajaloolis-geograafilistel ja fonestilistel alustel jagatakse slaavi keeled kolme alarühma: lääne-, ida- ja lõuna-slaavi keeled.

1. Lääne-slaavi keeled. Suurim siia alarühma kuuluv keel on p o o l a keel (üle 34 milj.), mille kõnelejate tuumik on Poolas. Kirjanduslik traditsioon on XIV sajandist. Poola keelele on lähedane k a š u u b i keel, mida räägib umb. 140 000 inimest Poola Rahvavabariigi põhjaosas Läänemere rannikul. Kirjakeel puudub, sest kašuubidel on poola keel kirjakeeleks. Läänemere rannikul kašuubi keele levikualast lääne pool kõneldi s l o v i n t s i keelt, mis hääbus alles käesoleval sajandil. Juba XVIII s. hävis Elbe jõest lääne pool räägitud p o l a a b i keel. Umb. 120 000 inimest räägib Lausitzis s o r b i e. luužitsi keelt, millel on kirjanduslikke traditsioone XVII sajandist. Lääne-slaavi keeli on veel t š e h h i (8,3 milj.) ja s l o v a k i (4,5 milj.) keel. Mõlemate keelte peamine levikuala on Tšehhoslovakkias. Neist sai esimene kirjakeeleks XII ja teine XVIII sajandil. Varem oli tšehhi keel slovakkidelegi kirjakeeleks.

2. Ida-slaavi keeltest on suurim v e n e keel, mille kõnelejaid on umb. 121 milj. Keelemälestised ulatuvad XI sajandisse. Vene keel on Nõukogude Liidu tähtsaim keel ning ühtlasi üks ulatuslikult levinud rahvusvahelisi keeli.

U k r a i n a keele rääkijaid on umb. 39 milj. inimest. Ukraina NSV-s ning selle naabervabariikides. Ukraina kirjakeele kujunemise alged ulatuvad XIV sajandisse. Kirjakeel formeerus täielikumalt XVII sajandil. - V a l g e v e n e keelt räägib Valgevene NSV-s ja naabervabariikides üle 8 milj. inimese. Kirjakeel hakkas tekkima XVI sajandil. Mõningad keelemälestised küünivad XIII sajandisse. Kõikide ida-slaavi keelte kirjapanemisel kasutatakse vene tähestik-

ku. Varem olid kasutusel slaavi tähed.

3. Lõuna-slaavi keeled. B u l g a a r i a keelt räägib tänapäeval umb. 7,4 milj. inimest Bulgaarias ja selle naaber-aladel. V a n a b u l g a a r i a kirjakeelt, mis kujunes juba I sajandil, on nimetatud ka v a n a s l a a v i ja kirikuslaavi keeleks. Seda kirjakeelt kasutasid esialgu ka lääneslaavlased. Hiljem püsis ta kaua aega ida- ja lõuna-slaavlaste kirjakeelena, Venemaal Peeter Esimese valitsus-ajani. Kirjakeelena tarvitasid teda ka rumeenlased. Eri maa-del kujunes vanabulgaaria kirjakeel erisuguseks, sest vasta-vatest rahvakeeltest tuli temasse mitmesuguseid elemente. Täna-
päevani on ta mitmel maal püsinud ortodoksse kiriku riutaalse keelena; sellepärast on keelt nimetatudki kiriku-slaavi keeleks. Vanabulgaaria kirjakeele loojad, Makedoo-niast pärit vennaksed Kyrillos (Konstantinos) ja Methodios löid ühtlasi ka slaavi tähestiku e. kirillitsa (kürillitsa) kreeka tähestiku põhjal, millele nad lisasid tähti idamais-
test tähestikkudest. Vanabulgaaria keelt on kirjutatud ka teises tähestikus, nn. glagoolitsas, mille autoriks on mõ-nende uurijate poolt peetud samuti Kyrillost. Glagoolitsa arvatakse baseeruvat kreeka kiirkirjale. Kirillitsa on prae-guseni tarvitusel kirikuslaavi kirjanduses. Peeter Esimese korraldusel loodi kirillitsa põhjal vene tähestik, mis tõr-jus kirillitsa välja. - Uusbulgaaria kirjakeel on olemas XVI s. alates ja selles tarvitatakse vene tähestikku. -
Bulgaaria keelele on lähedane m a k e d o o n i a keel (1,2 milj. kõnelejat) Bulgaarias, Kreekas ja Jugoslaavias. Makedooniakeelne kirjandus tekkis alles XX sajandil ja selles kasutatakse vene tähestikku. - S e r b o k r o a a d i e. serbohorvaadi keelt kõneleb Jugoslaavias umb. 13 milj. inimest. Vanimad kirjalikud mälestised sellest kee-
lest on pärit XII sajandist. Keelel on kaks varianti. Ser-bias, Tšernogoorias ning osalt ka Bosnias ja Hertsegoviinas kõneldakse serbia varianti, mida kirjutatakse vene tähte-dega. Horvaatias e. Kroaatias ja osalt Bosnias ning Hertse-goviinas on tarvitusel kroaadi variant, mida kirjutatakse ladina tähtedega. Jugoslaavia loodeosas on levinud s l o

v e e n i keel (2 milj.). Seda keelt kõneldakse ka Austrias ja Itaalias Jugoslaavia piiri läheduses. Sloveeni keele vanimad keelemälestised ulatuvad X ja XI s. vahetusse. Kirjakeel on kujunenud XV sajandil. Sloveenid kasutavad ladina tähestikku.

VI. Balti rühm

Balti keeled jagunevad lääne- ja idaalariühmaks. 1. Läänealariühma kuulub p r e i s i e. vanapreisi keel, mida kõneldi end. Ida-Preisimaal ja mis hääbus XVII s. Preisi keele vanimad mälestised on pärit XIV sajandist. 2. Idaalariühma kuuluvad leedu ja läti keel. L e e d u keele kõnelejaid on ligemale 3 milj. inimest peamiselt Leedu NSV-s ja selle naaberladel, aga ka Ameerika Ühendriikides, kus on vanu suuri leedu kolooniaid. Leedu keele esimesed kirjalikud mälestised pärinevad XVI s. keskelt. - L ä t i keelt räägib umb. 1,5 milj. inimest Läti NSV-s ja mujal. Esimesed kirjalikud mälestised pärinevad XVI sajandist. Läti keelel oli peaaegu viimase ajani kaks kirjalikku varianti. Peale läti kirja-keele kasutati trükistes ka latgale murret.

VII. Albaania rühm

Selles indo-euroopa keelte rühmas on ainult üks keel, a l b a a n i a keel. Keele kõnelejaid on Albaanias, Jugoslaavia lõunaosas, Kreekas ja paiguti ka Lõuna-Itaalias kokku üle 2,6 milj. Murderühmi on kaks, toski ja geegi murderühm. Kummagi murderühma alusel tekkis eri kirjakeel. 1950.aastast alates on toski kirjakeel tunnistatud ainsaks ametlikuks keeleks, kuigi geegi kirjakeel elab praegugi edasi. Vanimad albaania keele mälestised pärinevad XV sajandist. Omaagset i l l ü ü r i a keelt arvatakse albaania keelele lähedaseks sugulaskeeleks.

VIII. Kreeka rühm

K r e e k a keel on ligemale 3000 aasta vanuse kirjandusliku traditsiooniga keel. Omaaegsetest lähedastest murretest kujunes vanakreeka keel (kuni 300 e.m.a.). Sellele järgnes kreeka ühiskeel e. koinee (300 e.m.a. - 300 m.a.j.), mis tõrjus kõrvale peaaegu kõik endised murded. A. 300-1453 kasutatud kirjakeelt nimetatakse keskkreeka keeleks. Viimasele järgnes uus kreeka keel. Uuskreeka keelt kõneldakse Kreekas ja Küprosel ning Kreeka naaberaladel. Kreeklasi asu ka Nõukogude Liidus. Üldse on kreeka keele kõnelejaid Kreekas umb. 7,9 milj. ja väljaspool Kreekat (ka Ameerikas) umb. 1,5 milj. - Kreekalased on semi tähestiku põhjal loonud oma tähestiku, mida nad kasutavad tänaseni ja mis on saanud mitme teise tähestiku aluseks. Kreeka keel oli antiikajal ja varasel keskajalgi tähtsaks rahvusvaheliseks keeleks. Vanakreeka keel ja koinee on praegugi allikaks, millest hangitakse rahvusvahelise teadusliku terminoloogia sugemeid.

IX. Armeenia rühm

A r m e e n i a keel moodustab üksinda indo-euroopa keelte iseseisva rühma. Teistest sama keelkonna keeltest erineb ta õige tunduvalt juba selle tõttu, et temale on tugevat mõju avaldanud iberokaukaasia ja türgi-tatari keeled. Enne V sajandit pandi armeenia keelt kirja kreeka ja sassaniidi-pärsia tähtedega, kuid sellest ajast on õige vähe mälestisi. IV s. lõpus või V s. alguses lõi Mesrop Maštots erilise kirja, milles anti täpselt edasi armeenia keele foneemid. See kiri on vähe muutunud kujul tänini tarvitusel. Armeenia kirjakeelel on kolm arenemisjärku. V-IX s. oli vanaarmeenia periood. Kuigi rahva kõnekeel vahepeal tunduvalt muutus, elas vanaarmeenia kirjakeel edasi XIX s. esimese pooleni. Praegu tarvitab teda üksnes kirik rituaalse keelena. Vanaarmeenia keelega kõrvuti hakkas kirjakeeleks kujunema ka keskarmeenia keel, mille õitseage kestis II-XIV sajandini. Uusarmeenia

keel kujunes lõplikult välja XVI s. jooksul. XIX sajandil sai ta armeenlaste uueks üldiseks kirjakeeleks. Sellel kirja-keelel on siiski kaks teineteisele lähedast varianti. Ida-armeenia kirjakeelt kasutatakse Nõukogude Liidus, Indias, Pakistanis, Iraanis jne. Süürias, Iraagis, Prantsusmaal, Itaalias, Ameerikas jm. hajali asuvatel armeenlastel on tarvitusel lääne-armeenia kirjakeel. Armeenia keele kõnelejaid on umb. 3,6 milj. Nõukogude Liidus elavad armeenlased Armeenia NSV-s, suuri hulgi ka Gruusia ja Aserbaidžaaani NSV-s ning mujalgi (eriti just Musta mere läheduses ning suurlinnades). Kokku on neid Nõukogude Liidus umb. 3 miljonit.

X. Trako-früügia rühm

Väike-Aasia loodeosas kõneldi f r ü ü g i a keelt, millest on säilinud väheseid mälestisi juba VII sajandist e.m.a. Temaga peetakse sugulaseks Balkani poolsaare põhjaosas räägitud t r a a k i a keelt, mida tuntakse õige vähe. Früügia keel võib olla lähemalt sugulane ka armeenia keelega.

XI. Heti rühm

Indo-euroopa keelte het'i e. hiti rühma arvatakse mitmed surnud keeled, millest on säilinud mälestisi. H e t i e. hiti e. kiilkirja-heti keelt kõneldi praegusest Ankarast ida pool. Selle keele rikkalikke mälestisi on 2. aastatuhande algusest e.m.a. Keelt on nimetatud ka nesi e. neši keeleks. L u v i keelt kõneldi Väike-Aasia lõunarannikul. Väike-Aasias räägiti ka p a l a i keelt. Väike-Aasias ja praeguse Süüria aladel oli levinud h i e r o g l ü ü f i - h e t i keel. Mõned õpetlased peavad indo-euroopa keelteks ka l ü ü k i a ja l ü ü d i a keelt, millest on säilinud õige vähe mälestisi.

XII. Iraani rühm

Iraani rühmas on mitu vana kirjakeelt. Kõigepealt kuulub siia v a n a i r a a n i keel laiemas mõttes, millel on kaks üsna lähedast kuju: v a n a p ä r s i a ja a v e s t a e. vanabaktria keel. Vanapärsia keelt on pandud kirja kiilkirjas. Selle keele vanimad mälestised algavad VII sajandist e.m.a. Kolmandal sajandil e.m.a. järgnevad vana-iraani keelele k e s k i r a a n i keeled, mis jagunevad ida- ja läänealarühmaks. Läänepoolsed keeled olid k e s k p ä r s i a (edelas) ja p a r t i a keel (loodes). Mõlemast keelest on säilinud mälestisi raidkirjades ning manilaste usundlikes teostes. Keskpärsia keelt nimetatakse ka p e h l e v i keeleks. Teda pandi kirja aramealastelt ülevõetud tähestikus. Sassaniidide valitsuse ajal (III-VII s.) oli ta riigi ametlikuks keeleks. Igapoolseteks keskiraani keeleteks olid s o g d i, s a k i e. h o t a a n i ja h o r e s m i keel. Kõige enam mälestisi on sogdi keelest. See keel oli omal ajal tähtsaks rahvusvaheliseks keeleks Kesk-Aasias. On säilinud budistlikke, kristlikke ja mani tekste. Umb.1000.a. m.a.j. algab uusiraani keelte ajajärk. U u s i r a a n i keeled jaotatakse foneetiliste ja morfoloogiliste erijoonte järgi lääne- ja idaalarühmaks, kuigi tänapäeval ei ole selget territoriaalset piirjoont mõlema alarühma vahel.

1. Lääne-iraani keeltest on tähtsaim u u s p ä r s i a e. iraani keel kitsamas mõttes. See keel on keskpärsia keele järglaseks. Keelt räägib umbes 11,7 milj. inimest Iraanis ja selle naaberaladel. Kirjakeeles kasutatakse araabia tähestikku. - T a d ž i k i keel on Tadžiki NSV rahvastiku enamiku keeleks. Seda räägitakse ka Usbeki NSV-s. Väljaspool Nõukogude Liidu piire kõneldakse tadžiki keelt Afganistanis ja Iraanis. Tadžikke on umb. 4,2 milj., neist alla poole elab Nõukogude Liidus. Nõukogude Liidus kirjutatakse tadžiki keelt vene tähtedega, mujal on tarvitusel ka araabia tähestik. Varem oli araabia kiri üldiselt kasutusel. Peale

tadžiki keele on pärsia keelele õige lähedased veel nn. kas-pia keeled. Siia kuuluvad g i l a a n i, t a l õ š i ja t a a t i keel (230 000 kõnelejat), mida kõneldakse Iraanis ja Nõukogude Liidus. Gilaani, talõši ja taati kirjakeeled loodi pärast Oktoobrirevolutsiooni. Taati keelt kõneleb ka suur osa Dagestani juute. Kirjandust on ilmunud ka Iraanis kõneldavas m a z e n d e r a a n i e. mazandaraani keeles. Lääne-iraani keelte hulka kuulub veel s e m n a a n i keel Iraanis. Mõned lääne-iraani pisikeeled (s i v a n d i j t.) paiknevad Kesk- ja Edela-Iraanis. - B e l u t ž i keelt kõneleb umb. 2. milj. inimest Pakistanis, Iraanis, Afganistanis ja Indias ning vähesel määral ka Turkmeeni NSV-s. Keel on peaaegu kirjanduseta. - Nõukogude Liidus, Süürias, Iraanis, Afganistanis, Türgis ja Iraagis levinud k u r d i keelt räägib umb. 7-10 milj. inimest. Kirjandust on selles keeles vähe välja antud.

2. Ida-iraani keeltest on kõige enam levinud a f g a a n i e. puštu (ka pašto) keel, mille kõnelejaid on Afganistanis ja osalt ka Pakistanis ning mujalgi Afganistani lähimaadel umb. 12 miljonit. Afgaani keele mälestisi on säilinud vähemalt XV s. alates. Kirjakeel hakkas kujunema XVI sajandil. Seda kirjutatakse araabia tähtedega. Afgaani keel on Afganistani riigikeeleks. Pamiiris kõneldakse mitmeid siia alarühma kuuluvaid pisikeeli, mida kutsutaksegi pamiiri keelteks. Need on š u g n i, i š k a a š i m i, s a n g l e e t š i e. sanglitši, m u n d ž i, v a h h i ja j a z g u l a a m i keel. Loode-Pamiiris elab praeguseni edasi sogdi keele murre, mida kutsutakse j a g n o o b i keeleks. - O s s e e d i keelt kõneleb umb. 360 000 inimest Põhja-Osseedi ANSV-s, Vene NFSV-s, Põhja-Kaukaasias ja Lõuna-Osseedi autonoomses oblastis Gruusias. Osseedi kirjakeele alged kujunesid juba XIX sajandil. Lõplikult arenes kirjakeel välja pärast Oktoobrirevolutsiooni. Varem kasutati osseedi kirjakeeles vene ja gruusia tähestikku. Praegu on tarvitusel vene tähestik. Osseedi keel on lähedane omal ajal kõneldud sküüdi keelele (või keeltele). On avaldatud ka arvamust, et osseedi keel on s k ü ü d i keele otsene järglane.

Iraani keeltele on lähedased india keeled. Mõnede autorite poolt on mõlemad rühmad ühendatudki üheks indo-iraani rühmaks või ka indo-aaria rühmaks. Käesolevas õpikus on mõlemad rühmad esitatud eraldi.

XIII. India rühm

India keeltest on mitmed väga vanad kirjakeeled. Kõige vanemad mälestised on vanaindia keeltest. Vedade, vanade hümnide keele vanus võib ulatuda kuni 2000. aastani e.m.a. Järgmine vanaindia kirjakeel on s a n s k r i t. Sanskriti eepikas kasutatud variant on muistsem ning rahvapärasem. Klassikaline sanskrit reeglistati rangelt juba umb. 400 aastat e.m.a.

Pānini grammatikas, kuid ta polnud siis enam kõnekeeleks. Sanskritikeelseid teoseid ilmub Indias aga tänase päevani üsna rohkesti. Sanskriti keelt on kirjutatud ja kirjutatakse erilises devanaagari kirjas. Keskindia kirjakeeli oli mitu. Kõigepealt tuleb neist mainida kuningas Ašoka raidkirjade nn. brahmi tähtedega kirjapandud keelt umb. aastast 300 e.m.a. P a a l i oli budausuliste kirjakeeleks ja on seda praegugi. Teda kirjutatakse eriliste paali, aga ka kambodža, siiami, birma, singali ja ladina tähtedega. P r a a k r i t i keelteks kutsutakse mitmeid keskindia keeli. Mõned autorid arvavad praakriti keelte hulka ka paali. Praakriti keeltes on ilmunud mitmesuguseid kirjanduslikke teoseid. Eriti ohtrasti kasutati neid keeli keskindia draamakirjanduses. Praakriti keeled on m a h a r a š t r i, š a u r a s e e n i, a r d h a m a g a d h i, m a g a d h i, p a i š a t š i jt. Hiliskeskindia kirjakeeli nimetatakse a p a b h r a n š a d e k s.

Uusindia keeled hakkavad kirjanduses esinema umb. 1200.a. paiku. Nende keelte kõnelejate arv esitatakse järgnevas 1958.a. andmeil, kui pole muud aastaarvu märgitud. Indias, Pakistanis, Nepaalis ja Tšeilonil kõneldavad india keeled ühendatakse mitmeks rühmaks. Alarühmade kohta ei olda aga

ühisel arvamusel. Samuti on lugu keelte ja murrete vahekorraga. Mida ühed autorid peavad iseseisvateks keelteks, on teiste autorite arvates siiski vaid murded. Käesolevas õpikus on aluseks võetud peamiselt India keeleteadlase S.K. Chatterji rühmitus.

1. Põhja-india alarühma kuuluvad sindhi, lahnda ja pandžabi keel. S i n d h i keelt räägib Lääne-Pakistanis umb. 5 milj. inimest. Peale selle asub umb. 1,5 milj. selle keele kõnelejat Indias. Sindhikeelne kirjandus lõi õitsele juba XVII sajandil. Sindhi keelt pannakse kirja araabia ja devanaagarist arenenud tähestikus. - L a h n d a e. lääne-pandžabi keelt kõneleb umb. 10 milj. inimest peamiselt Lääne-Pakistanis. Lahndakeelset kirjandust on vähe. - P a n d ž a b i (ka pandžaabi) e. ida-pandžabi keel on levinud Indias Pandžaabis ja Lääne-Pakistanis. Keele kõnelejaid on umb. 20. milj. Vanimad pandžabi keele mälestised pärinevad XII sajandist. Kirjakeel on lõplikult välja kujunenud XVII s. alates. Kasutatakse XVI sajandil devanaagarist loodud tähestikku.

2. Lääne-india alarühma kuuluvad gudžarati ja radžastani keel. G u d ž a r a t i keel on levinud Indias kogu Gudžarati osariigis ja osalt naabruses asuvas Maharastra osariigis. Keele kõnelejaid on ligi 20 milj. Vanimad keelemälestised pärinevad IV sajandist. Kasutatakse devanaagarist kujunenud tähestikku. Gudžarati keelel nagu teistelgi uusindia keeltel on murdeid. Neist tähtsamad on b h i i l i ja k h a a n d e s i murderühmad, millel kirjakeel puudub. Mõned autorid peavad neid murdeid iseseisvateks keelteks. - R a d ž a s t a n i keel on levinud Radžastani osariigis ja selle naaberaladel, ent ka Pakistanis ja Kašmiiris. Keele kõnelejaid on üle 15 milj. Ei ole kujunenud ühist kirjakeelt. Kirjandust ilmub mitmes murdes, millest tähtsamad on m a a r v a r i ja m a a l v i.

3. Kesk-india alarühma kuuluvad kõigepealt lääne-hindi murded, mida räägib umb. 50 milj. inimest Indias (Uttar Pradešis, Pandžaabis, Radžastanis, Dehli ümbruses ja Madhja Pradeši keskosas) ja umb. 2,5 milj. inimest Pakistanis. Neist on tähtsaimad khariboli, baangaru, bradži, kanaudži ja bundeli murre. - K h a r i b o l i murret räägitakse Uttar Pradešis, Dehlist

kirde pool, Ambala rajoonis ja mujal Pandžaabis. Ta on saanud aluseks h i n d u s t a n i keelele, Indias ja Pakistanis ulatuslikult levinud keelele, millel on kaks kirjakeel vormi - hindi ja urdu. Neid kasutab kirjakeelena umb. 150 milj. inimest. Hindustani kirjakeel sai alguse XVI sajandil Lõuna-India muhameediusulistest õukondades ja seda varianti nimetati d a k h n i k s. Põhja-Indias kujunes hindustani kirjakeele teine variant r e h t a, mida XIX s. alates kutsutakse u r d u keeleks. Urdu keele kirjapanemisel kasutatakse araabia tähestiku pärsia varianti. Urdu on Pakistani riigikeeleks ja India üks tähtsamaid kirjakeeli. H i n d i kirjakeel kujunes hinduismi pooldajate hulgas. Praegu on ta India riigikeeleks. Teda kirjutatakse devanaagaris. Urdu keeles on tugev araabia ja pärsia keele mõju, hindi keelele on mõjunud sanskrit. - B a a n g a r u e. džaaatu e. hariani murret kõneldakse Pandžaabi idaosas Dehlist lääne pool. Murre on lähedane khariboli murdele. - B r a d ž i e. bradž-bhakha e. anterbedi murre võtab enese alla laia ala Uttar Pradešis Dehlist kagu pool ning Radžastanis. Murde alusel kujunes kirjakeel, mille õitseag oli eriti XV-XVIII s., kuid tänapäeval väistub ta hindi ja urdu keele eest. - Bradži murdele lähedast k a n a u d ž i murret kõneldakse lääne-hindi murderühma idaosas Farruhabadi ja Kanpuri rajoonis. - B u n d e l i murre on levinud Madhja Pradeši osariigi keskosas. Selles murdes on eriti just keskajal kirjutatud tähelepandavat eepilist luulet.

4. Ida-india alarühma kuuluvad ida-hindi murderühm ja magadhi praakriti järglaskeeled. I d a - h i n d i peamisi murdeid on a v a d h i e, koosali e. baisvari e, puurbi. Selles murdes kõneleb umb. 2/3 ida-hindi murrete kõnelejaist. Avadhi murret räägitakse Džamna ja Gangesi vasakul kaldal Kampurist Benareseni ning mujalgi. Avadhimurdelise kirjanduse õitseag oli eriti XVI-XVII s. B a g h e l i e. riivai murre on levinud avadhi murdest lõuna pool ja selles on ilmunud vähesel määral luulet. - T š a t t i s g a r h i e, khaltsahi e. Laria murre esineb Madhja Pradeši osariigi idatipus. Kõik ida-hindi murded kasutavad devanaagari kirja. - Magadhi

praakriti järglased on bihari, oria, bengali ja assami keel. - B i h a r i murdeid kõneleb Bihaari ja Uttar Pradeši osariikides enam kui 50 milj. inimest. Neist on kirjanduseta b h o d ž p u r i murre levinud Bihaari läänerajoonides ja Uttar Pradeši osariigi idatipus. - M a i t h i l i e. tirthutia murre haarab Bihaari osariigi kogu põhjaosa Gangese vasakul kaldal. Selles murdes loodud kirjandus ulatub tagasi XVI sajandini. M a g a h i e. maagadhi murret räägitakse maithili murdealast lõuna pool. Magahimurdeline kirjandus puudub. Kõik bihari murded kasutavad devanaagarit, osa neist ka mõnd teist kirja. - B e n g a l i keel on levinud Indias Lääne-Bengaalias, Assami, Bihaari ja Orissa osariikides ning ka Ida-Pakistanis. Bengali keele kõnelejaid on umb. 90 milj. Ta on India tähtsamaid kirjakeeli ning Ida-Pakistani riigikeel. Bengalikeelne kirjandus oli kõrgel järjel juba XIV-XVII s. Bengali tähestik on moodustatud devanaagarist. - O r i a e. orissa keelt kõneleb umb. 16 milj. inimest Orissa osariigis ning selle naabruses. Oria keeles on ilmunud rohkesti kirjandust. Tarvitusel on devanaagari põhjal moodustatud tähestik. - A s s a m i keelt kõneldakse Assami osariigis ja kõnelejaid on umb. 6 milj. See on vana kirjakeel bengali tähestikuga.

5. Lõuna-india alarühma kuulub m a r a t h i keel, mille peamine levikuala on Maharaštra osariigis. Keelt kõneleb umb. 36 milj. inimest. Kirjakeele alged ulatuvad XIII s. Lõplikult kujunes kirjakeel välja XVII-XVIII s. Kasutatakse devanaagari kirja. Marathi keele üks murdeid on k o o n k a n i murre. Maharaštra osariigi lõunaosas ja end. Goas, mille kõnelejaid on enam kui 1,5 milj. inimest. Seda murret peavad mõned indoloogid iseseisvaks keeleks. Kirjandust koonkani murdes on vähe.

Seni esitatud india keeled on üksteisele suhteliselt lähedased. Neist erinevad tunduvalt kolm järgnevat alarühma.

6. Sigali alarühma kuulub s i n g a l i e. sinhali keel, mida kõneleb suurem osa Tseiloni elanikke, kokku umb. 7 milj. Singali keel on Tseiloni riigikeeleks. Kirjakeele alged on pärit I aastatuhande lõpust. Klassikaline singali

kirjakeel kujunes juba XII sajandil. IX s. moodustati lõuna-india granthi kirjast eriline singali tähestik, mida tarvitatakse praeguse ajani. Singali keelele on tunduvalt mõju avaldanud draviidi keeled. Singali keele m a h l i murret, mida kõneldakse Malediividel, peetakse mõnede uurijate poolt ka iseseisvaks keeleks.

7. Pahari alarühma kuuluvaid keeli kõneldakse Himaalaja jalamil Kesk-Nepaalist Kašmiirini. Need keeled jaotatakse kolmeks rühmaks: ida-, kesk- ja lääne-pahari keelteks. Ida-pahari keelt kutsutakse üldiselt n e p a a l i keeleks, mida tavakeelena kasutab 8,5 milj. inimest Nepaalis ja osalt ka Indias. Kirjakeel on kujunenud mõõdunud sajandil. Seda kirjutatakse devanaagaris. Kesk-pahari keeled on levinud Indias Uttar Pradeši osariigi loodeosas. Neist on tähtsamad kaks keelt, kumauni ja garhvali. K u m a u n i keelt kõneleb umb. 600 000 ja g a r h v a l i keelt umb. 500 000 inimest. Kumauni- ja garhvalikeelne kirjandus on kujunemas, kusjuures kasutatakse devanaagari kirja. Lääne-pahari keeltest võib nimetada 9 keelt või murret. Need on d ž a u n s a r i, s i r m a u r i, b a g h a t i, k i u n t h a l i, š o d o t š i, m a n d e a l i, k u l u i, t š a m e a l i ja b h a d r a v a h i. Neid keeli räägitakse Dehradunist Kašmiirini, kaasa arvatud Himatšal Pradeši osariik. Lääne-pahari keeltele on ühiseid jooni dardi keeltega. Kirjandust neis keeltes on vähe. Nende kirjapanemisel kasutatakse kas devanaagari, araabia või mõnd muud tähestikku.

8. Dardi e. loode-india keelte rühmitamises ei ole seni saavutatud üksmeelt. Asjaomaseid keeli pole küllaldaselt uuritud ja seega pole täpselt teada, kuidas nad on omavahel suguluses. Dardi keeli ja murdeid räägitakse India ja Pakistani põhjaosas ning Afganistanis. Oma olemuselt on nad siirdekeeled iraani ja india keelte vahel. Lääne-dardi keelte hulka arvatakse k a t i e. bašgali, v a i g a l i, a š k u n i, p r a s u n i e. paruni, d a m e l i keel. Mainitud keeli kutsutakse ka kafiiri keelteks. Kesk-dardi keeltest võib mainida p a š a i keeli või murdeid ning š u m a š t i, v o t a p u r i, g a v a r b a t i e. ga-

vari, t i r a h i ja k a l a š a keelt. Omaette on k h o -
v a r i keel (umb. 95 000 kõnelejat). Ida-dardi e. päris-
dardi keelte hulka arvatakse b a š k a r i k i e. diri,
g a a r v i, t o r v a l i ja m a i j a n i keel. Neid
keeli kutsutakse ühise nimetusega k a k o h i s t a n i
keeleks (umb. 67 000 rääkijat), eeldades, et nad pole ise-
seisvad keeled, vaid on üksnes ühe keele murded. Š i n a a
keelt kõneleb umb, 70 000 inimest. Temale lähedane on
p h a l u r a e. palola keel. Dardi keeltest on kõige täht-
sam k a š m i i r i keel, mida räägib umb. 2 milj. (üldse
on dardi keelte kõnelejaid umb. 3 milj.) ja mis on Kašmiiri
elanikkonna peamiseks keeleks. Kašmiirikeelne kirjandus
ulatub XIII sajandisse. Kasutatakse araabia ja brahmi kir-
jast moodustatud kirjatähti.

9. Uusindia ja dardi keeltele on lähedane m u s t l a s -
k e e l, mis on levinud Euroopas, Aasias, Ameerikas ja
Austraalias ning väheses ulatuses ka Aafrikas. Mustlaskeelel
on palju murdeid, millest mõnedes on olemas vähesel määral
kirjandust. Indias ega Pakistanis pole leitud keelt ega
murret, mis oleks otseselt mustlaskeele lähim sugulane, kuigi
on kõigiti tõenäoline, et mustlaste esivanemad on juba I
aastatuhandel m.a.j. kas praeguse Pakistani või India põhja-
osadest välja rännanud. Mustlaskeelele on aga väga lähedane
Tadžiki ja Usbeki NSV piirimail kõneldav p a r a a pisi-
keel, mille kõnelejad on omal ajal samuti lõunast põhja poole
rännanud. Mustlaste arvu pole täpselt teada. 1959.a. oli
Nõukogude Liidus umb. 132 000 mustlast. Üldse arvatakse neid
olevat umb. 800 000. Enne Teist maailmasõda rääkisid eest-
laste seas elavad mustlased kaht murret. Laiuse mustlaste
murre oli lähedane soome-mustlaste murdele. Läti e. tšuhni
mustlased rääkisid Baltikumi mustlaste läänemurrakut, mis
on lähedane Põhja-Venemaa mustlaste murdele. Saksa fašistide
poolt mõrvati peaaegu kõik Eesti mustlased.

XIV. Tohaari rühm

XIX s. lõpus ja XX s. alguses avastati Hiina Turkestani oasides kahe lähedase keele kirjapanekuid, mis olid peamiselt budistliku sisuga. Tekstid on enamasti VI-VII s. m.a.j. Neid keeli kutsutakse tinglikult t o h a a r i A ja t o h a a r i B keeleks. Viimast nimetatakse ka katša keeleks. Mõlema keele tekstides on tugev sanskriti keele mõju.

x

Tänapäeva indo-euroopa keeled on omavahel vägagi erinevad juba selle tõttu, et nad on ammust ajast levinud laial alal, kus keelkonnasisesed kokkupuuted on olnud lõdvad ning kus võõrnõjusid on tulnud erinevatest mittesugulaskeeltest. Kõige paremini on vanu indo-euroopa ühisjooni säilitanud balti ja slaavi keeled ning muidugi ka sellised vanad kirja-keeled, nagu sanskrit, kreeka keel jt. Uusindia, germaani, keldi jne. keeled on aja jooksul kaotanud väga palju vanu jooni. Indo-euroopa keeltes on ka õige vanu suuri erinevusi. Nõnda näiteks jagatakse indo-euroopa keeli kentum- ja satem-keelteks selle järgi, kas neis on vana nn. guturaal säilinud või arenenud s-iks (eesti sõna sada indoeuroopa-poolne vaste algab seega ühtedes keeltes k-ga või selle edasiarenguga, teistes keeltes aga s-i või selle edasiarenguga, näiteks kreeka ἑκατόν, ladina centum, iiri cet, gooti hund ja tohaari känt, kuid leedu šimtas, vene сто, sanskriti śatam, keskpärsia satəm, mustlaskeele šel jne.) Indo-euroopa keeltel on palju ühist sõnavaras ja grammatilises ehituses. Selle keelkonna keeltele on algselt olnud omased vormirikkus, liidete tihe seondumine sõnatüvedele, sisevokaalide süsteemipärane morfoloogiline vaheldus, liikuv sõnarõhk, muusikaline rõhk ehk intonatsioon, grammatilised sood, keeruline süntaks jne.

4. 4

Ibero-kaukaasia keeled

Ibero-kaukaasia keeli räägitakse Kaukasuses ning selle lähimas ümbruses. Kuigi asjaomaseid keeli on küllaltki hästi uuritud, pole seni siiski veel lõplikult kindlaks tehtud, kas on tegemist ühe keelkonnaga, millel on kolm üksteisest üsna kaugel olevat rühma, või on olemas kolm iseseisvat keelkonda, millel on oltrasti tüpoloogilisi ühisjooni. Ibero-kaukaasia keelte eriteadlased on üldiselt siiski sel arvamusel, et kõnesolevad keeled moodustavad ühe suure keelkonna, mis jaguneb kolmeks rühmaks. Enamik siia kuuluvaid keeli on pisikeeled, mida kõneleb mõnisada kuni mõni tuhat inimest. Peale gruusia kirjakeele on kõik teised selle keelkonna kirjakeeled kujunenud alles XI sajandil pärast Oktoobrirevolutsiooni. A. Tšikobava järgi on ibero-kaukaasia keelkonna rühmadeks dagestani rühm, põhjarühm ja lõunarühm.

I. Dagestani rühm

Dagestani keeli kõneldakse peale paari erandi peamiselt Dagestanis. Need keeled jagatakse kolme alarühma: kaguehk lesgi-samuri, loode- ehk avaari-andi-dido ja keskalarühm.

1. Kaguehk lesgi-samuri alarühma kuuluvad l e s g i (umb. 170 000 kõnelejat, kirjakeel olemas), t a b a s s a r a n i (umb. 60 000 kõnelejat, kirjakeel olemas), a g u l i, t š a h h i, r u t u l i, u d i (peamiselt Aserbaidžaaani NSV-s), a r t š i b i, b u d u h h i (Aserbaidžaaani NSV-s), h i n a l u g i (Aserbaidžaaani NSV-s) ja k r i t s i keel.

2. Loode- ehk avaari-andi-dido alarühma kuuluvad:

a. a v a a r i keel (umb. 170 000 kõnelejat, kirjakeel olemas); b. andi keeled: a n d i, b o t l i h h i,

g o d o b e r i, k a r a t a, a h v a h h i, d i n d i, k v a n a d a ehk bagvalali keel; c. dido keeled: d i d o, h u a r t š i, h i n u h h i, k a p u t š i - u n z i b i keel.

3. Keskalarühma kuuluvad: l a k i keel (umb. 110 000 kõnelejat, kirjakeel olemas), d a r g i ehk dargua keel (umb. 110 000 kõnelejat, kirjakeel olemas), k u b a t š i ehk ubatši keel. Viimast keelt peetakse ka dargi keele murdeks. Kõigis dagestani rühma kirjakeeltes kasutatakse vene tähestikku.

II Põhjarühm

Selles rühmas on kaks alarühma: nahhi e. tšetšeni ja abhaasi-adžõgi alarühm.

1. Nahhi e. tšetšeni keelte hulka kuuluvad t š e t š e n i ja i n g u š i keel. Kokku kõneleb neid keeli umb. 550000 inimest. Mõlemal teineteisele õige lähedasel keelel on olemas kirjakeel. Siiä alarühma kuulub ka b a t s b i ehk batsi keel.

2. Abhaasi-adžõgi keelte hulka kuuluvad: a d ž ž g i ehk tšerkessi keel, millel on kaks kirjakeelt, a d ž ž g i (umb. 90 000 kõnelejat) ja k a b a r d i (umb. 170 000 kõnelejat). Neist on adžõgi kirjakeel tarvitusel Adžõge autonoomses oblastis ja Karatšai-Tšerkessi autonoomses oblastis ning kabardi kirjakeel Kabardiini-Balkaari ANSV-s. A b h a a s i keelt kõneleb umb 60 000 inimest Abhaasi ANSV-s. Keelel on kaks kirjalikku vormi, abhaasi ja abaasi kirjakeel. - U b ž h h i keelt kõneldi Musta mere idarannikul, kuid mõõdunud sajandi 70-ndates aastates rändasid ubžhhid Türgimaale ja praegu on seal Smürna lähedal ainult mõnikümmend vanakest, kes veel oskavad seda keelt. Abhaasi kirjakeeles on tarvitusel gruusia tähestik. Kõik muud selle rühma kirjakeeled kasutavad vene tähestikku.

III. Lõunarühm

Sellesse rühma kuuluvaid keeli kutsutakse ka kartveli keelteks. Kõigepealt tuleb mainida vana kirjandusliku traditsiooniga gruusia keelt, mida kõneleb umb. 2,5 miljonit inimest Gruusia NSV-s ja selle naaberaladel ning mõnel määral ka Türgis. Gruusia keele kirjanduslikke mälestisi on olemas V sajandist alates. Gruusia keelt on kirjutatud kahes omapärasel, keele fonoloogilisele süsteemile täiesti vastavas tähestikus, hutsuris ja mhedrulis. Hutsuri oli tarvitusel peamiselt usundlikes teostes, mhedrulit aga tarvitatakse tänini. - Adžaari keel, mida kõneldakse Adžaari ANSV-s ja Türgis, on tegelikult gruusia keele murre. - Gruusia keelele on lähedane ka saani keel, millel on kaks murret: mingreli ehk megreli murre (umb. 290 000 kõnelejat Gruusia NSV lääneosas) ja lasi murre (umb. 47 000 kõnelejat peamiselt Türgis). Svani ehk tšani keelt kõneldakse Gruusia NSV-s Elbruse lõunajalamil.

x

Ibero-kaukaasia keeli iseloomustab konsonantide rohkus. Näiteks on neis keeltes kolm sarja sulghäälikuid ja afrikaate ning keeliti kolm sarja muidki konsonante (näiteks heliline b, helitu p ja hõngatud p, samuti dz, ts ja hõngatud ts; v, f ja hõngatud f; peale selle esineb neis keeltes veel larüngaale ja farüngaale. Mitmetes keeltes on keeruline grammatiliste klasside süsteem. Tuntakse niihästi prefiksatsiooni kui ka sufiksatsiooni. Neis keeltes puudub sihitise kääne, see-eest on transitivsete verbide puhul alus erilises käändes, mida nimetatakse ergatiiviks. Keeliti on rikkalikult konjugatsioonivorme või käändeid.

Ibero-kaukaasia keelele on otsitud sugulasi Väike-Aasia, Lähis-Ida ja ka Euroopa hääbunud keelte hulgast. Asjaomased sugulussuhted on seni siiski jäänud küsitavaiks. Ibero-kaukaasia keeli ühendatakse ka baski keelega, kuid seegi ühendus on ebakindel.

5. Altai keeled
x x x x x x

Altai keelte hulka arvatakse neli sugulaskeelkonda: türgi-tatari, mongoli ja tunguusi-mandžu ning korea keelkond. Türgi-tatari ja mongoli keeled on üksteisele suhteliselt lähedased. Neist on tunduvalt erinevad tunguusi-mandžu keeled. Korea keelt on alles viimasel ajal altai keeltega ühendatud. Kõik uurijad pole praeguseni ühel arvamisel selles, kas korea keel kuulub tingimata altai keelte hulka. Mõnede teadlaste poolt peetakse korea keelt teistest keeltest täiesti erinevaks ja arvatakse, et ta altai keelte hulka ei kuulu.

5.1. Türgi-tatari keeled

Türgi-tatari keeled moodustavad ühe suurema ning levinuma keelkonna. Kuigi seda keelkonda on küllaltki hästi uuritud, pole keelte omavaheline sugulusaste tänini siiski täiesti selge. Sugulusaste kindlaksmääramise teeb keerukaks juba seegi asjaolu, et türgi-tatari keeled on aja jooksul omavahel mitmeti ristunud. Mõni keel kuulub tänapäeval hoopis teise rühma kui varem, sest mingi lähedane sugulaskeel on talle vahepeal avaldanud õige tugevat mõju. Eriti raske on täpselt rühmitada neid keeli, millest on säilinud ainult mälestisi. Elavategi keelte rühmitamise alused pole kõigil uurijail ühesugused. Alljärgnevalt on türgi-tatari keeled rühmitatud N. Baskakovi järgi.

Türgi-tatari keeled jagunevad kõigepealt lääne-hunni ja ida-hunni keelteks. Need omakorda jagunevad mitmeks rühmaks ja alarühmaks.

A. Lääne-hunni keeled

I. Bulgaari rühm

Elavatest keeltest kuulub siia rühma t š u v a š i keel. 1959.a. rahvaloenduse andmeil oli tšuvašše umb. 1,5 milj. Neist elas 52% Tšuvaši ANSV-s ja 48% Tatari ANSV-s, Baškiiri ANSV-s ning Kuibõševi ja Uljanovski oblastis. Vene tähtedega kirjakeele alged ulatuvad XVIII sajandisse. Tšuvaši keel on vanade Volga bulgaaride e. bolgaaride keele järglane. Bulgaari keelest on säilinud väheseid mälestisi. - Siia rühma arvatakse mõnede uurijate poolt ka k a s a a r i keel, mida kõneldi IV-X s. Volga ja Donimail.

II. Oguusi rühm

See rühm jaguneb omakorda oguusi-turkmeeni, oguusi-bulgaari ja oguusi-seldžuki alarühmaks.

1. Oguusi-turkmeeni keeli on kaks: turkmeeni ja truhmeeni keel. Turkmeeni keelt kõneleb üle 2 milj.inimese. Neist oli 1959.a. Nõukogude Liidus umb. 1 milj. (923 000 Turkmeeni NSV-s). Ülejäänud turkmeenid asuvad Afganistanis, Iraanis, Türgis, Iraagis, Hiinas ja Süürias. Vanimad turkmeeni keele mälestised on pärit juba XI sajandist. Vana kirjakeel arenes XIV-XV s. ja rahvakeelele lähedane uus kirjakeel hakkas kujunema XVIII s. alates. Nõukogude Liidus elavad turkmeenid kasutavad 1940.aastast alates vene tähestikku. Enne seda oli neil lühikest aega (1928.-1940.a.) kasutusel ladina ja veelgi varem araabia tähestik, mida praegugi kasutavad väljaspool Nõukogude Liitu elavad turkmeenid. Turkmeeni keelele lähedast t r u h m e e n i keelt kõneldakse Põhja-Kaukaasias Stavropoli oblastis, kuhu truhmeenid asusid ümber XVIII sajandil. Truhmeenikeelne kirjandus puudub. Kirjakeeleks on truhmeenidel vene keel.
2. Oguusi-bulgaari keeltest on elav g a g a u u s i keel,

mida Moldaavia NSV-s ja Odessa oblastis rääkis 1959.a. 123 800 inimest. Peale selle elab gagauuse Bulgaarias ja Rumeenias. Gagauusi kirjakeel on saanud alguse alles IX s. Varem kirjutati gagauusi keelt niihästi ladina kui ka vene tähtedega, tänapäeval aga üksnes vene tähtedega. Siia alarühma on arvatud ka p e t š e n e e g i keel, mida kõneldi umb. IX-XI s. praeguse Ukraina NSV stepialadel ja osalt ka Doonaumail.

3. Oguusi-sedžuki keeltest on suurim t ü r g i keel. Seda keelt räägib üle 26 milj. inimese Türgis, Küprosel, Bulgaarias, Süürias, Iraagis ja mujal Türgi naaberaladel. Türgi keele eelkäijaks on seldžuki ja vanaosmani keel. Vanaosmani kirjakeel eksisteeris XIII-IV s. Sellele järgnes keskosmani keel XV s. - 1850 ja uusosmani keel 1850-1928. 1929.aastal oli Türgis keelereform. Siis viidi türgi kirjakeel rahva kõnekeelele lähemale ja hakati araabia tähestiku asemel kasutama ladina tähestikku. - A s e r b a i d ž a a n i keelt kõneleb Nõukogude Liidus, peamiselt Aserbaidžaanis NSV-s, umb. 2 940 000 ja Iraanis umb. 3 200 000 inimest. Aserbaidžaanis kirjakeelel on olnud mitu arenemisjärku. Vana-aserbaidžaanis kirjandus algab juba XI s. Praegune kirjakeel kujunes täielikult välja käesoleva sajandi alguseks. Varem kirjutati aserbaidžaanis keelt üldiselt araabia tähtedega. Araabia tähtedega kirjutatakse teda praegugi Iraanis. Nõukogude Liidus siirduti 1929.a. ladina ja 1939.a. vene tähestikule. - Oguusi-seldžuki alarühma arvatakse ka mõned k r i m m i - t a t a r i murded.

III. Kõptšaki rühm

Selleski rühmas on kolm alarühma: kõptšaki-oguusi, kõptšaki-bulgaari ja kõptšaki-nogai alarühm.

1. Kõptšaki-oguusi alarühmas olevaist keeltest on k u m ō k i keel levinud eriti Dagestanis, kus 1959.a. elas 120 000 kumõki keele kõnelejat. Peale selle elab kumõkke veel Põhja-Osseedi ANSV-s ja Tšetšeeni-Inguši ANSV-s. Kumõki

kirjakeel kujunes pärast Oktoobrirevolutsiooni. Alguses tarvitati araabia, hiljem ladina tähestikku. 1938.a. siirduti vene tähestikule. - K a r a t š a i - b a l k a a r i (alaani) keelt räägitakse Karatšai-Tšerkesi autonoomses oblastis (karatšaid) ja Kabardiini-Balkaari ANSV-s (balkaarid). Peale selle asub karatšai-balkaare ka Kirgiisias, Kasahstanis ja Usbekistanis. 1959.a. oli Nõukogude Liidus umb. 81 400 karatšaid ja 42 400 balkaari. Karatšai-balkaari kirjakeel loodi pärast Oktoobrirevolutsiooni ja selles kasutatakse vene tähestikku. Varasemast ajast on olemas üksnes mõningaid tühi-seid keelemälestisi. Karatšai-balkaari keelele on õige lähedane XIV sajandist pärineva "Codex Cumanicus'e" keel. - K r i m m i - t a t a r i keelt räägiti varem Krimmi poolsaarel, praegu räägitakse seda peamiselt Usbeki NSV-s. Krimmi-tatari kirjakeele tähtsaid mälestisi on säilinud juba XVII sajandist. Kuni käesoleva sajandi 30-ndate aastateni ei olnud siiski kujunenud ühtset kirjakeelt. 1928.aastani kasutati krimmi-tatari kirjakeeles araabia tähestikku. Seejärel oli 10 aasta jooksul tarvitusel ladina tähestik. 1938.a. siirduti vene tähestikule. - Kõptšaki-oguusi alarühma kuulub veel k a r a i i m i keel. Karaiime oli 1959.a. rahvaloenduse ajal umb. 5900 inimest. Neist oskas karaiimi keelt kõnelda ainult 16,5%. Seda keelt võib praegu kuulda Leedus Vilniuses, Trakais ning Panevežyses ja Ukrainas Galitšis, kuhu karaiimid olid Krimmist välja rännanud XIV s. lõpus ja IV s. alguses. Krimmi karaiimid on siirdunud lähedasele krimmi-tatari keelele. Praegu karaiimi keeles kirjandust välja ei anta. Varem ilmus karaiimikeelset kirjandust vähesel määral, sest karaiimide kirjakeeleks oli heebrea keel. Karaiimi keelt on kirjutatud heebrea ja hiljem ka ladina tähtedega. P o l o v e t s i e. kumaani keelt peetakse mõnede uurijate poolt üheks karaiimi keele murdeks, millest on säilinud tähtis mälestis "Codex Cumanicus" XIV sajandist. Mõningad uurijad aga peavad "Codex Cumanicus'e" keelt lähedaseks karatšai-balkaari keelele.

2. Kõptšaki-bulgaari alarühma kuuluvad tatari ja baškiiri keel. T a t a r i keele kõnelejaid oli 1959.a. Nõukogude

Liidus umb. 4 570 000. Enamik tatarlastest asub Tatari ANSV-s, kuid tatarlasi on ka Baškiiri ANSV-s, Tšuvaši ANSV-s, Mordva ANSV-s ja Gorki, Tambovi, Pensa, Rjazani, Uljanovski, Kuibõševi, Orenburgi, Volgogradi, Saraatovi, Astrahani, Tšeljabinski, Novosibirski, Omski, Tomski, Tjumeni, Permi ja Kirovi oblastis. Vanatatari kirjakeel oli tarvitusel XVI s.kuni XIX s. esimese pooleni. XIX s. teisel poolel kujunes uustatari kirjakeel. Tatari keele mälestisi on juba XI sajandist. Varem kasutusel olnud araabia tähestiku asemele tuli 1927.a. ladina ja 1939.a. vene tähestik. Tatari keelel on palju murdeid. Lääne-Siberis Baraba stepis räägitakse b a r a b a murret, mida peetakse ka iseseisvaks keeleks. Vähesel määral on baraba murdes ilmunud kirjandust XVIII s. alates. - B a š k i i r i keele kõnelejaid oli 1959.a. umb. 989 000. Enamik baškiire elab Baškiiri ANSV-s. Baškiiri kirjakeel on noor. Varem kasutasid baškiirid kirjakeelena tatari keelt. Baškiiri kirjakeel loodi alles käesoleva sajandi 30-ndatel aastatel. Nii nagu tatari keelt, nõnda kirjutati varem ka baškiiri keelt araabia tähtedega. Hiljem siirduti ladina tähestikule. Praegu kasutatakse vene tähestikku.

3. Kõptšaki-nogai alarühma kuuluvad nogai, kasahhi ja karakalpaki keel. - N o g a i keelt kõneldakse Stavropoli kraisis ja Karatšai-Tšerkessi autonoomses oblastis. 1959.a. oli nogai keele kõnelejaid 41 200 inimest. Nogai kirjakeelt ei kasuta kõik nogailased, sest osal neist on kirjakeeleks kas tatari või kumõki keel. Enne Oktoobrirevolutsiooni oli nogai kirjakeel õige türgipärane ja seda pandi kirja araabia tähtedega. Pärast Oktoobrirevolutsiooni võeti kirjakeele aluseks rahva kõnekeel ja mindi üle ladina tähestikule. 1938.a. alates on tarvitusel vene tähestik. - K a r a k a l p a k i keel on levinud Karakalpaki ANSV-s ja selle naaberaladel. Väljaspool Nõukogude Liitu asub karakalpakke Afganistanis. 1959.a. oli Nõukogude Liidus 172 600 karakalpakki. Kokku on neid umb. 175 000. Enne Oktoobrirevolutsiooni oli karakalpakidel kirjakeeleks Kesk-Aasias levinud "türgi" kirjakeele variant. Pärast Oktoobrirevolutsiooni rajati karakalpaki rahvakeele alusel kirjakeel, mida alguses kirjutati araabia, seejärel

ladina ja 1939.a. alates vene tähtedega. Vene tähestik on kasutusel praegugi. - K a s a h h i keelt kõneldakse Nõukogude Liidus Kasahhi NSV-s ja mõnevõrra ka teistes Kesk-Aasia vabariikides. 1959.a. oli Nõukogude Liidus 3 621 000 kasahhi. Peale selle on kasahhi keel levinud Hiinas Xinjiangi Uiguuri autonoomses rajoonis ja Ida-Mongoolias. Kasahhi kirjakeel kujunes XIX s. teisel poolel ja seda pandi kirja araabia tähtedega. Pärast Oktoobrirevolutsiooni tuli kasutusele ladina tähestik. 1941.a. siirduti vene tähestikule.

IV. Karluki rühm

Sia rühma kuuluvad karluiki-uguuri ja karluiki-horesmi keeled.

1. Karluki-uguuri alarühma keeltest tuleb mainida X-XIII sajandil end. Ida-Turkestanis ja Kesk-Aasias räägitud türgi-tatari keelt, mida on nimetatud ka uguuri keeleks. Sellest on rikkalikult keelemälestisi.

2. Karluki-horesmi alarühma kuulub kõigepealt hääbunud t š a g a t a i keel, mis oli idapoolse Kuldhordi ametlikuks kirjakeeleks. Elavad karluiki-horesmi keeled on usbeki ja uguuri keel. Nõukogude Liidus räägib u s b e k i keelt umb. 5 880 000 inimest Usbeki NSV-s ning Kasahhi, Kirgiisi, Tadžiki ja Turkmeeni NSV-s. Peale selle asub usbekke Hiinas Xinjiangi autonoomses rajoonis ja Põhja-Afganistanis. Vanausbeki kirjakeele mälestised ulatuvad VIII sajandini. Lõplikult kujunes vanausbeki kirjakeel välja XI-XII s., kuid tema õitseng oli eriti XV-XVI sajandil. Vanausbeki kirjakeele järglaseks sai uususbeki kirjakeel. Kuni 1927. aastani kasutati usbeki keele kirjanemisel üldiselt araabia tähti. Aastail 1927-1938 oli Nõukogude Liidus elavil usbekidel kasutusel ladina tähestik, seejärel siirduti vene tähestikule. Väljaspool Nõukogude Liidu piire elavad usbekid kasutavad praegugi araabia tähestikku. - U u s u i g u u r i e. uguuri keele kõnelejaid oli Nõukogude Liidus 1959.a. 95 200 inimest. Enamik uguure asub Hiinas Xinjiangi Uiguuri

ri autonoomses rajoonis, kus neid 1953.a. oli umb. 3 640 000 inimest. Uusuiguuri kirjakeel põhineb vanauiguuri kirjakeelel. Praegune kirjakeel moodustus XVIII s. Pärast pikemat langusega on uusuiguuri kirjakeelt käesoleval sajandil tõhusalt velmatud. Hiinas kirjutatakse uiguuri keelt kas araabia või sogdi kirjast pärinevate uiguuri tähtedega. Nõukogude Liidus kasutati aastail 1930-46 uiguuri keele kirjutamisel ladina tähti. 1946.a. siirduti vene tähestikule.

B. Ida-hunni keeled

V. Uiguuri rühm

1. Uiguuri tuküi alarühmas on mitu vana kirjakeelt, nagu v a n a o g u u s i e. tuküi, m u i n a s u i g u u r i ja v a n a k i r g i i s i keel. Elavatest keeltest kuulub sellesse alarühma t u v a e. tanu-tuva e. sojoodi e. sojooi e. urjanhai keel, mida räägib umb. 100 000 inimest Tuva autonoomses oblastis ja Mongoolias. Tuva kirjakeel loodi 1930.a. Algul kasutati selles ladina tähti, kuid alates 1941.aastast kirjutatakse seda vene tähtedega. Teiseks kuulub uiguuri-tuküi alarühma t o f a e. tofalaari e. karagassi pisikeel, mille kõnelejaid on umb. 400 inimest Krasnojarski kraisis. Nad on omaaegsete lõuna-samojeedide - karagasside järeltulijad, kuid ei kõnele enam samojeedi keelt, vaid on siirdunud türgi-tatari keelele.

2. Jakuudi alarühma kuulub j a k u u d i keel, mida kõneleb umb. 250 000 inimest Jakuudi ANSV-s ja selle naaberaladel. Kirjakeel tekkis juba XIX s. Alguses kirjutati seda vene tähtedega. 1922.a tuli kasutusele ladina tähestik mitmes variandis. 1939.a. siirduti vene tähestikule. Jakuudi keelt räägib ka umbes 2000 dolgaani Taimõri (Dolgaani-Neenetsi) rahvusringkonnas Krasnojarski kraisis. Dolgaanid on jakuudistunud tunguusid.

3. Hakassi alarühmas on järgmised keeled: hakassi, koibali, šori, tšulõmi-türgi, kangalaasi e. kamassi ja sarõõ-uiguuri

keel ning altai keele põhjamurded. H a k a s s i keelt kõneles 1959.a. umb. 48 000 inimest Hakassi autonoomses oblastis Krasnojarski kraisis. Kirjakeel loodi 1926.a. Alguses kasutati vene, hiljem ladina tähestikku. 1939.a. peale on kasutusel üksnes vene tähestik. - Koibalid olid algselt lõuna-samojeedi rahvaid, kes siirdusid türgi-tatari keelele. Tänapäeval asuvad koibalid Hakassi autonoomses oblastis. Mõned uurijad peavad k o i b a l i keelt üksnes hakassi keele murdeks. - 15 300 š o r i keele kõnelejat asub Altai mägede põhjanõlvakuil ja Kuznetski Alataul Tomi jõe kaldal jne. Šori kirjakeel loodi 1927.a. Paaril esimesel aastal kasutati vene tähestikku. 1929-1938 oli tarvitusel ladina tähestik, seejärel võeti taas kasutusele vene tähestik. Praegu kirjakeel puudub. - T š u l ö m i - t ü r g i e. tšulömi-tatari pisikeelt räägitakse Obi lisajõe Tšulömi ääres. Kirjakeel puudub. - Kamassid olid lõuna-samojeedi keelt kõnelev pisirahvas, kes võttis üle türgi-tatari keele (kamassi keelest vt. ka samojeedi keeli käsitlevat peatükki), millest hiljem kujunes eriline tugeva samojeedi substraadiga k a n g a l a a s i e. k a m a s s i keel. Praegu on kangalaasi keel vene keele eest kiiresti väistumas. - S a r ö ö - u i g u u r i pisikeelt kõneldakse Hiinas Gansu provintsis.

VI. Kirgiisi-kõptšaki rühm

Kirgiisi-kõptšaki rühma kuuluvad kirgiisi keel ja altai keel. K i r g i i s i keele kõnelejad elavad peamiselt Kirgiisi NSV-s. Neid asub aga ka Kasahhi, Usbeki ja Tadžiki NSV-s ning vähesel määral väljaspool Nõukogude Liidu piire Hiinas Xinjjangi Uiguuri autonoomses rajoonis, Kirde-Afganistanis ja Pakistanis. Üldse on kirgiise umb. 1 milj., kellest 1959.a. oli Nõukogude Liidus 968 700. Kirgiisi kirjakeel loodi pärast Oktoobrirevolutsiooni. Esimene aabits ilmus 1924.a. ja see oli araabia tähtedega. Hiljem võeti kasutusele ladina tähestik. 1940.a. alates kirjutatakse kirgiisi keelt vene tähtedega. - A l t a i e. oiroodi keelt räägi-

takse Mägi-Altai autonoomses oblastis. 45 300 altailasest oskab altai keelt 88%. Altai kirjakeele aluseks on lõnamurded (altai põhjamurded on lähedased uiguuri rühma keeltele). Kirjakeel tekkis möödunud sajandi 40-ndatel aastatel. Altai keelt kirjutatakse vene tähtedega.

Eraldi tuleb mainida vanatürgi keelt, mida on arvatud mitme eri rühma juurde kuuluvaks. Vanatürgi keele mälestised on kirja pandud sogdi kirjast arenenud vanatürgi ruunikirjas.

x

Türgi-tatari keeltele on tüpoloogilisi ühisjooni soome-ugri keeltega, kuigi otsest sugulust nende keelte vahel pole. Türgi-tatari keeled on aglutineerivat tüüpi. Neis esineb rikkalikult sufikseid. On olemas postpositioonid ja possessiiv-sufiks. Türgi-tatari keelte verbil on keeruline vormistik. Uusi sõnu saab tuletada sõnade liitmise teel. Sõna alguses ei ole konsonantide ühendeid. Esineb vokaalharmoonia.

5.1. Mongoli keeled

Mongoli keeli pole palju ja nad on üksteisele üsna lähedased. Põhjus on selles, et nad arenesid alles XIV-XVII sajandini ühise mongoli keele murretest iseseisvateks keelteks. XIII ja XIV s. oli vanamongoli keel võimsate vallutajate riigikeeleks. Klassikaline mongoli keel kujunes XV s. Sellele järgnevatel sajanditel oli ta õitseae. Ta oli kõikidele mongoli rahvastele peale oiraatide-kalmõkkide ühiseks kirjakeeleks. Mongoli kiri põlvneb uiguuri kirjast. Praegu elavad mongoli keeled on järgmised. M o n g o l i e. päris-mongoli keel on Mongoolia Rahvavabariigi ametlikuks keeleks. Seda kõneldakse mõnel määral ka Põhja-Hiinas Sise-Mongoolias. Kokku on mongoli keele rääkijaid umb. 1 milj. Tänapäeva uusmongoli kirjakeel on klassikalise kirjakeele jätkajaks, teda on lähendatud rahva kõnekeelele. Algul kirjutati ka uusmongoli kirjakeelt XIII sajandil uiguuridelt ülevõetud kirjas. 1941.a. siirduti vene tähes-

tikule. - Mongoli keelele on lähedane b u r j a a d i e.
burjaat-mongoli keel Burjaadi ANSV-s ja Aga-Burjaadi rahvus-
ringkonnas. Peale selle asub burjaate ka Mongoolia Rahvavaba-
riigis ja Põhja-Hiinas. Burjaatide üldarv ületab 300 000.
1918.aastani oli burjaatidel klassikaline mongoli keel kirja-
keeleks. Algul kirjutati burjaadi keelt mongoli tähtedega.
1939.a. võeti tarvitusele vene tähestik. - O i r a a d i e.
k a l m õ k i keelt räägitakse kahel teineteisest eraldatud
alal. Oiraadid asuvad Hiinas Xinjiangi Uiguuri autonoomses
rajoonis ja Mongoolia Rahvavabariigis. Hiinas kasutavad oiraadid
vanamongoli kirjast XVII s. keskpaiku loodud oiraat-kal-
mõki kirja. Mongoolia Rahvavabariigi oiraatidel on kirjakeeleks
mongoli keel. Kalmõkid asuvad Kalmõki ANSV-s. Neid on enam
kui 130 000. Kalmõkkidel oli 1930.aastani tarvitusel oiraati-
dega ühine kiri. Mainitud aastal siirduti ladina ja mõned
aastad hiljem vene tähestikule. - M o n g o r i keelt räägi-
takse Põhja-Hiinas Gansu provintsis ja Kirde-Tiibetis Kuku-
nori ääres. - D a h u r i keelt räägitakse Loode-Mandžuurias.
- M o g u l i e. mongoli keele kõnelejad on Afganistanis
Kabulist loode pool. Viimasel kolmel mongoli keelel kirjakeel
puudub. Tüpoloogiliselt on mongoli keeled õige lähedased
türgi-tatari keeltele.

5.3. Tunguusi-mandžu keeled

Tunguusi-mandžu keeled jagunevad kahte rühma: põhja- e.
evengi ja lõuna- e. mandžu rühm.

I. Põhja- e. evengi rühm

Sellesse rühma kuuluvad evengi, eveni, negidali ja solooni
keel. E v e n g i e. tunguusi keele kõnelejad elavad väga
ulatuslikul alal Krasnojarski kraisis, kus on Evengi rahvus-
ringkond, Tomski, Irkutski, Tšitaa oblastis, Burjaadi ANSV-s,
Jakuudi ANSV-s, Habarovski kraisis ja Sahhalini oblastis. Kokku

on Nõukogude Liidus umb. 40 000 evenki. Peale selle elab evenke Hiinas Džungbes, Sise-Mongoolias ja Xinjiangi Uiguuri rajoonis, kokku umb. 5000 inimest. Evengi kirjakeel loodi 1931.a. 1936.aastani kirjutati seda ladina tähtedega. Seejärel võeti tarvitusele vene tähestik. - E v e e n i e. lamuudi keele rääkijaid on umb. 9000 Jakuudi ANSV-s, Magadani oblastis, Habarovski kraisis ja Kamtšatka oblastis. Kirjakeel loodi 1931.a. Algul kasutati ladina tähestikku, 1936.a. asendati ladina tähestik vene tähestikuga. Evenikeelset kirjandust on vähe. - N e g i d a l i pisikeelt räägitakse Habarovski kraisis Amguni jõe alam- ja keskjooksul. Keel on kirjanduseta. - Umb. 7000 s o l o o n i keele kõnelejad elab Hiina põhjaosades.

II. Lõuna- e. mandžu rühm

Siia kuulub kõigepealt keelkonna suurim keel m a n d ž u keel, mida räägib umb. 100 000 inimest Hiinas Džungbes. Tänapäeval mandžu keel välistub kiiresti hiina keele eest. Kirjalikud mälestised algavad juba XII sajandist. Algul kirjutati mandžu keelt hiina hieroglüüfide alusel kujunenud silpkirjas. Hiljem loodi mongoli kirja põhjal eriline mandžu kiri. Mandžu-keelne kirjandus oli eelmistel sajanditel õige ulatuslik. - Nõukogude Liidus elab umb. 7 000 nanaid e. goldi Habarovski kraisis Amuuril ja selle lisajõgedel. N a n a i keelt räägitakse ka Hiinas Ussuuri ja Sungaari jõe vahel. Pärast Oktoobrirevolutsiooni on nanaid saanud kirjanduse. - U l t š i keelt räägib mõnisada inimest Habarovski kraisis Ultši rajoonis. Pärast Oktoobrirevolutsiooni oli mõnd aega olemas ultši kirjakeel. - O r o k i pisikeelt kõneldakse Kirde-Sahhaliinil ja osalt ka saare lõunaosas. Keel on kirjanduseta. - U d e h e e. udihe keele kõnelejad asuvad hajali Habarovski ja Primorje kraisis. Seegi pisikeel on kirjanduseta. - O r o t š i kirjanduseta pisikeelt räägib paarsada inimest Habarovski kraisis.

Tunguusi-mandžu keeltele on iseloomulikud samad jooned, mis türgi-tatari ja mongoli keeltele, näiteks konsonantühendite puudumine sõna alguses, vokaalharmonia, possessiivsufiks, postpositsioonid jne. Tunguusi-mandžu keeled kuuluvad aglutineerivate keelte hulka.

5.9. Korea keel

K o r e a keelt ei osatud kaus siduda ühegi keelkonnaga. Käesoleval sajandil on soome mongoloog J. Ramstedt veenvalt näidanud, et ka see keel kuulub altai keelte hulka, kuigi ta on teistest sama keelkonna keeltest üsna kaugel. Korea keel on aglutineeriv keel. Tal on keeruline foneetiline ning grammatiline süsteem, eriti just verbi osas. Korea keelt räägib üle 30 milj. inimese Korea Rahvademokraatlikus Vabariigis ja Lõuna-Koreas. Peale selle elab üle 1 milj. korealase Kirde-Hiinas. Korealasi asub ka hajali Nõukogude Liidu Kesk-Aasia vabariikides. Kirjakeeleks on korealastel kaus aega olnud hiina kirjakeel, mida kasutati osalt isegi veel XIX sajandil. Üksikud korea keele mälestised põlvnevad juba VI ja VII sajandist. 1443.a. loodi osalt häälikuline, osalt süllaabiline korea kiri, milles esines siiski ka hiina hieroglüüfe. Pärast korea kirja loomist kujunes korea kirjakeel, mida XIX sajandil tarvitati paralleelselt hiina kirjakeelega. Praegu on ta korealaste ainsaks kirjakeeleks. Korea kirjast on kõrvaldatud hiina hieroglüüfid.

6.

Tšuktši keeled
X X X X X X X

Selles keelkonnas on kolm keelt: tšuktši, korjaki ja itelmeeni keel. T š u k t š i e. luoravetlaani keelt räägib umb. 13 000 inimest Magadani oblasti Tšuktši rahvusringkonnas ja osalt ka Jakuudi ANSV-s. Vene tähestikuga tšuktši kirjakeel loodi 1930.a. - K o r j a k i e. nõmõlaani keelt kõneleb umb. 7000 korjaki Korjaki rahvusringkonnas Kamt-

šatka oblastis. Vene tähtedega kirjakeel loodi pärast Oktoobrirevolutsiooni. - Hääbuvat i t e l m e n i e. kantsadaali keelt räägib umb. 200 inimest Kamtsatka oblasti Korjaki rahvusringkonnas Tigili rajoonis. Kirjakeel puudub. Tsuktsi keeled on inkorporeerivat tüüpi, kuid neis esineb ka aglutinatsiooni (sufiksid ja prefiksid).

7.

Nivhi keel
XXXXXX

N i v h i e. giljaki keel erineb kõigist teistest ümbruskonna keeltest. Mõnede uurijate arvates on sel keelel ühiseid jooni Põhja-Ameerika indiaani keeltega. Umb. 4 000 nivhi elab Habarovski kraisis Amuuri alamjooksul ning Sahhalini põhja- ja keskosas. Nivhi keeles esineb sufikseid ja postpositioone. Keeles on oltrasti sõnaklasse (e. grammatilisi sugusid). Sõnajärg on rangelt fikseeritud.

8.

Eskimo keeled
XXXXXXXXXX

E s k i m o keelt on algselt räägitud Aasias. Praegu kõneleb seda keelt Tsuktsi rahvusringkonnas Beringi väina ääres Dežnevovi neemest Krestõ laheni umb. tuhatkond inimest. Enamik eskimoid elab praegu Ameerikas, kuhu nad on siirdunud Aasiast: Alaskas (1950.a.) - 15 880, Kanadas (1950) - 9733 ja Gröönimaal (1944) - 20 574 inimest. Juba XVII sajandil ilmusid eskimo keele gröönimaa murdes esimesed raamatud. Eskimo keele aasia murdes ilmusid esimesed teosed pärast Oktoobrirevolutsiooni. Ühist eskimo kirjakeelt pole seni kujunenud. Eskimo keelega on sugulane a l e u u d i keel. Nõukogude Liidus räägitakse aleuudi e. unangaani keelt Komandori saartel. Ameerika Ühendriikides elavad aleuudid Aleuutidel ja Alaskal (viimasele asustati 1942.a. suur osa aleuute). Ameerikas on aleuute umb. 5 500 ja Nõukogude Liidus üle 300. Aleuudikeelset kirjandust on vähe.

91

Ainu keel
x x x x x

Põhja-Jaapanis Hokaido saarel kõneldakse a i n u keelt, millele pole leitud tõepäraseid sugulussidemeid ühegi teise keelkonnaga. Ainu keele kõnelejaid on umb. 18 000. Varem räägiti seda keelt ka Sahhalini saarel ja Kuriilidel ning Lõuna-Kamtsatkal. Ainu keel on peaaegu kirjanduseta.

x

Tsuktši keeli, nivhi keelt, eskimo keeli, ainu keelt ning veel mõnd teist keelt on ühiselt kutsutud paleoaasia e. muinaaasia keelteks. Pole aga mingit põhjust neid keeli omaste keelkonnaks ühendada.

10.

Jaapani keeled
x x x x x x x

Selles keelkonnas on ainult kaks keelt, jaapani ja riukiu keel. J a a p a n i keelt räägib enam kui 90 milj. inimest. Keel on Jaapani riigikeel ning ta levikuala piirdub peamiselt Jaapani saartega. Jaapani siirdlasi elab siiski üsna suuri hulgi mujalgi Aasias, Ameerikas ja Austraalias. Jaapani keel on üks tähtsamaid kultuurkeeli. Jaapani kirjakeel hakkas kujunema meie ajaarvamise alguses. Vana kirjakeel formeerus lõplikult X-XII s. jooksul. 1946. aastani oli ta ametlikult tarvitusel kõrvuti uusjaapani kirjakeelega. Jaapani kiri põlvneb hiina hieroglüüfidest. Praegu tarvitusel olev kirjutusviis on osalt hieroglüüfiline kiri ja osalt erikujuline silpkiri (katakana ja hiragana). Viimasel ajal on tendents kirjutada kõiki sõnu silpkirjas. Vähesel määral on kasutusele võetud ka ladina kiri. Hiina kirjaga koos on jaapani keelde tulnud rohkesti hiina laenusid. Jaapani keel on peamiselt aglutineeriv, ent esineb ka fleksiooni. Sõnade tuletamine ja muutmise toimub sufiksitate abil. Rikkalikult on grammatilisi vorme. Jaapani keele foneetikat iseloomustab häälikuühendite piiratud arv ja pikkade ning lühikeste hääli-

kute opositsioon. Pingerõhk ei ole are. On olemas ka muusika-
line rõhk. - Jaapani keelega sugulane on r i u k i u e.
liukiu keel, mida kõneldakse Jaapani saarestiku ja Taivani
vahel olevail Riukiu e. Liukiu saartel.

11. Burusaski keel
X X X X X X X X

Kirjanduseta b u r u š a s k i keelt kõneleb umb. 20 000
burasot Loode-Kašmiris Karakorumi mäestikus Hunza ja Nagari
aladel.

12. Andamani keel
X X X X X X X X

A n d a m a n i keel on Andamani saarte põliste elanike
häviv keel, mida 1941.a. rääkis kõigest 62 inimest.

13. Draviidi keeled
X X X X X X X X

Draviidi keeled on India omapärasemaid keeli. Nende sugulust
teiste keelkondade keeltega ei ole seni tõestatud, kuigi on
tehtud mitmesuguseid oletusi. Muuhulgas on draviidi keeli
üritatud ühendada ka soome-ugri keeltega, milleks pole aga
mingisugust alust. Draviidi keeled jaotatakse nelja rühma.

I. Draviidi rühm

Sellesse rühma kuulub tamili, malajali, kannara, kodagu, tulu,
tooda ja koota keel. T a m i l i e. tamuli keelt kasutab
emakeelena umb. 27 milj. inimest. Peale selle on ta mitmele
miljonile inimesele teiseks tavakeeleks. Tamilite enamik
asub India lõunaosas Madrased osariigis ja Tseiloni põhjaosas.
Tamili kirjakeel on väga vana. Selle alged ulatuvad meie aja-
arvamise algusesse. Kasutusel on brahmi kirjast arenenud silp-
kiri. - M a l a j a l i e. malajalami keele levikuala on
Malabari ranniku lõunaosas peamiselt Kerala osariigis. Kõnele-

jaid on umb. 14 milj. Malajali keel on tamili keelele üsna lähedane. Ta eraldus viimasest alles käesoleva aastatuhande alguses. Malajalikeelne kirjandus algab X s. Tähestik pärineb Lõuna-India grantha kirjast. - K a n n a r a e. kannada keelt kõneldakse Maissuri (Mysore) osariigis. Emakeeleks on ta umb. 15 milj. inimesele. Peale selle on ta tavakeeleks veel umb. 3 milj. inimesele. Vanimad kannara keele mälestised on pärit a. 450 m.a.j. Kirjakeel kujunes X sajandil. Kannara kiri on lähedane telugu kirjale. - K o d a g u e. kurgi keelt, mida kõneleb umb. 70 000 inimest Kurgi rajoonis, peavad mõned uurijad kannara murdeks. Kodagukeelset kirjandust on vähe. - T u l u keelt räägib umb. 800 000 inimest Maissuri osariigi lõunaranna aladel. Kirjakeel on olemas. Kasutatakse kannara kirja. - T o o d a j a k o o t a keel on kirjanduseta pisikeeled, mida räägitakse Kerala, Maissuri ja Madrase osariigi ühisel piirilal.

II. Andrha e. telugu rühm

T e l u g u keelt räägitakse põhiliselt Andrha Pradesis, aga ka sellega piirnevail aladel Maissuri, Bombay, Madhja Pradesi ja Orissa osariigis. Emakeelena tarvitab telugu keelt umb. 33 milj. inimest, 3 miljonile inimesele on ta teiseks tavakeeleks. Telugukeelne kirjandus hakkas sügenema juba I aastatuhandel, ent varasemad keelemälestised on säilinud XIII sajandist. Telugu kiri on sarnane kannara kirjaga.

III. Kesk-India rühm

Sellesse rühma arvatakse rida kirjanduseta keeli, millede omavaheline sugulus ja kõnelejate arv ei ole täiesti kindel. Siia kuuluvad kõigepealt nn. pardži-kolami keeled, nagu o l l a r i ja p a r d ž i keel (20 000 kõnelejat) Madhja Pradesi kõige lõunapoolsemas osas, k o l a m i (42 000 kõnelejat) ja n a i k i keel (1 000 kõnelejat) Andrha Pradesi põhjaosas. - G o n d i keel on tähtsaim siia rühma

kuuluv draviidi keel, mille kõnelejad asuvad saartena Madhja Pradeši, Bombay ja Andhra Pradeši osariigis hindi ja marathi keelt rääkiva rahvastiku hulgas. - K u i e. kandhi e. khondi keel on levinud Orissa osariigi lõunaosas. Selle kõnelejaid on umb. 0,5 milj. - O r a o n i e. kuruhhi keelt räägitakse Tšota-Nagpuri kiltmaal Bihaari, Orissa ja Madhja Pradeši osariigis. Selle kõnelejaid on erinevatel andmetel kas 650 000 või umb. 1 milj. - M a l t o keelt räägib umb. 25 000 inimest Radžmahali mäestikus Bihaari osariigi ja Bengaalia piiril.

IV. Looderühm

Sellesse rühma kuulub b r a h u i keel, mis erineb õige tugevasti teistest draviidi keeltest. Seda kirjanduseta keelt kõneleb umb. 220 000 inimest Lääne-Pakistanis peamiselt Ke-lati piirkonna mägirajoonides.

X

Draviidi keeled on foneetiliselt lähedased india keeltele, millede mõju neile on üldse olnud tugev. Draviidi keeltes esineb pikkade ja lühikeste vokaalide opositsioon ning vokaal-harmonia. Nad on aglutineerivad keeled. Neis esinevad taga-sõnad. Nimi- ja omadussõnade vahe pole draviidi keeltes are. Neis keeltes on olemas sõnaklassid e. grammatilised sood. Verbidel esineb eituskategoria, nagu soome-ugri keelteski. Sõnajärg on rangelt fikseeritud.

(4). Munda keeled

Munda keelte kõnelejad asuvad hajali Indias Orissa osariigis ja Lõuna-Bihaaris Tšota-Nagpuri kiltmaal ning Madhja Pradeši mägedes. Neid India põliselanike keeli on seni tulemusteta katsutud sugulusse seada teiste keelkondadega, muide ka soome-ugri keeltega. Kõige usutavam on ehk munda keelte sugulus

mon-khmeri keeltega. Munda keeled on kirjanduseta ning vähe uuritud. Selle tõttu pole täiesti kindel nende sisemine klassifikatsioon. Olemasolevatel andmetel jagunevad munda keeled kolme rühma.

I. Khervari rühm

Khervari rühma kuuluvaid keeli peetakse ka khervari keele murreteks, sest nad on üksteisele õige lähedased. Mõned pisikeeled on kiiresti hääbumas. Khervari keeli kõneldakse Tšota Nagpuri kiltmaa idaosas kuni Gangeseni kirdes ja Mahanadini edelas. Suurim siia rühma kuuluvatest keeltest on s a n t a l i keel (2,8 milj. kõnelejat). Peale selle kuuluvad sellesse rühma m u n d a r i (umb. 600 000), h o o (600 000), b h u m i d ž i (110 000), k o r v a (26 000), k o o d a (4 500), t u u r i (2 500), a s s u r i (1 500) ja b i r h a r i keel (alla 1 000 kõneleja).

II. Läänerühm

Sellesse rühma on arvatud k u r k u keel (170 000 kõnelejat Mahadec mägedes), k h a r i a keel (110 000), mis on levinud Tšota Nagpuri kiltmaal, ja s a v a r a keel (250 000) Orissa osariigi lõunatipus.

III. Lõunarühm

Sellesse rühma kuuluvaid g a d a b a (55 000 kõnelejat), d ž u a n g i, s o r a jt. keeli on eriti vähe uuritud. Neid kõneldakse Kuttakist põhja pool.

z

Munda keeled on häälikurikkad, eriti ohtrasti on neis vokaale ja diftonge. Peale selle esineb veel pikkade ja lühikeste vokaalide opositsioon. Munda keeled on aglutineeriv-inkorpo-

reerivad. Neid keeltes võib sõnatüvele liituda kümme või enamgi sufiksit. Peale sufiksitate esinevad munda keeltes infiksidsid. Sõnaliikide vahed pole aredad. Käänekategooria munda keeltes puudub. Üldised on tagasõnad. Peale ainsuse ja mitmuse esineb munda keeltes ka kaksus.

15. Austro-aasia keeled
X X X X X X X X X

Austro-aasia keelte hulka on mõnede uurijate poolt arvatud ka munda keeled, mis käesolevas õpikus on siiski toodud eri keelkonnana, sest munda keelte ühtekuuluvus teiste austro-aasia keeltega pole sugugi kindel. Üldisemalt arvatakse austro-aasia keelte hulka mon-khmeri keeled ja vietnami keel.

16. Mon-khmeri keeled
X X X X X X X X X

Mon-khmeri keeled on suurelt osalt kirjanduseta. Neid on liiatigi väga vähe uuritud. Sellepärast pole nende omavahe- lised sugulusastmed täiesti selged ega pole kindlaks tehtud, kui palju keeli kuulub mon-khmeri keelkonda. On olemas mitu mon-khmeri keelte klassifikatsiooni. Alljärgnevas on käidud selle jaotuse järgi, mis Nõukogude Liidus ja mujalgi on kõige tavalisem. Selle järgi jagunevad mon-khmeri keeled kümnesse rühma.

I. Keskrühm

Sellesse rühma kuulub kõigepealt k h m e r i e. kmeri e. kambodža keel, mida kõneleb umb. 4 milj. inimest Kambodžas ja mis on kõige suurem ning tähtsam mon-khmeri keel. Kirja- keele alged ulatuvad juba VII sajandisse. Tarvitatakse eri- list silpkirja, mis on loodud paali kirja ida-india variandi põhjal. - M o n i e. talaingi e. peguaani keele kõnele- jaid on umb. 350 000 ja seda räägitakse Kagu-Birmas. Moni-

keelne kirjandus on küllaltki vana. - B a h n a r i keelt räägitakse Lõuna-Laoses ja Kagu-Vietnamis. Kirjakeel on olemas. Bahnari keele murdeid peetakse mõnede uurijate poolt iseseisvateks keelteks.

II. Idarühm

Siia kuuluvad Kagu-Vietnamis kõneldavad d ž a r a i, s e d a n g i ja r a d e e keel.

III. Malaka rühm

Malaka poolsaarel on levinud s e m a n g i, s e n o i, s a k a i ja d ž a k u u n i keel. Kõik need väikesed keeled on ilma kirjanduseta.

IV. Palaungi-vaa rühm

Kirjakeele traditsioonidega p a l a u n g i keel on levinud Ülem-Birmas. Samas Birma osas räägitakse ka v a a keelt. R i a n g i keele kõnelejad asuvad Birmas ja Kagu-Vietnamis. K a a v a keelt, milles on ilmunud ka mõnevõrra kirjandust, kõneldakse Hiinas Yunnanis, l a m e t i ja k h m u u keelt Laoses, l a a v a keelt Tais, p h e n g i keelt Vietnamis ja k u i e. kuoi keelt eelmisest lõuna pool Mekongi jõe ääres. Mõnede uurijate poolt ühendatakse kaks viimast keelt iseseisvaks kui rühmaks.

V. Bulaani rühm

B u l a a n i keelt räägitakse Hiinas Yunnanis.

VI. Samre rühm

S a m r e keelt kõneldakse Loode-Kambodžas Kardamoni mägedes.

VII. Muongi rühm

M u o n g i, b i e t i, s r e e ja teisi siia rühma kuuluvaid keeli räägitakse Lõuna-Vietnamis.

VIII. Stiengi rühm

Siia rühma kuuluvaid pisikeeli räägitakse Kagu- ja Lõuna-Vietnamis.

IX. Khassi rühm

K h a s s i keelt kõneleb umb. 270 000 inimest Põhja-Indias Assamis. Kirjakeel on olemas.

X. Nikobari rühm

Umb. 12 000 n i k o b a r i keele kõnelejat elab Nikobari saartel.

Vietnami keel

V i e t n a m i keelt räägib umb. 23 milj. inimest Vietnami Demokraatlikus Vabariigis ja Lõuna-Vietnamis. Varem kasutati vietnami keele kirjapanekul hiina hieroglüüfe, XVII s. alates hakati kasutama ka ladina tähestikku. XX s. on ladinaga tähestik saanud ainukehtivaks. Vietnami keel on kõige tüüpilisemaid austro-aasia keeli. Siia kuuluvad keeled on üldiselt isoleerivad. Sõnad on enamasti ühesilbilised (konsonant+vokaal või diftong (+ konsonant)). Esineb kuus fonemaatilist helikõrgust. Sõnajärg on rangelt fikseeritud. Lausest õigesti arusaamiseks tuleb arvestada sõnajärje rütmikat. Prepositsioonidena esinevad sõnad on esialgu olnud substantiivid, adverbid ja verbid.

17

Austroneesia keeled
 x x x x x x x x x

Austroneesia suurkeelkonda kuulub enam kui 500 Kagu-Aasias, Okeaanias, Austraalias ja osalt Aafrikaski kõneldavat keelt. Käesolevas õpikus pole võimalik kõiki neid keeli esitada, sest õige mitmed neist on väga vähe tuntud, nõnda et sageli pole sedagi teada, kas tegemist on iseseisva keelega või mõne teise keele murdega. Austroneesia keelte hulka kuuluvad indoneesia, melaneesia, mikroneesia, polüneesia, taivani ning palau ja tšamorro keeled. Alljärgnevalt vaadeldakse lähemalt üksnes lääne- ja ida-indoneesia ning taivani keeli, sest ainult nende levikuala on Aasias. Keelte klassifikatsioon antakse Ü. Sirgu järgi.

Indoneesia keeled

Indoneesia keeled jagunevad lääne-indoneesia ja ida-indoneesia keelteks.

A. Lääne-indoneesia keeled

Lääne-indoneesia keeli on 13 rühma.

I. Malai rühm

Selle rühma suurim keel on m a l a i keel, mida räägib umb. 80 milj. inimest Sumatral, Kalimantanil (Borneol) ja mujal Indoneesia saarestikus ning Malaka poolsaarel. Malaikeelne kirjandus on vana. Kuni XIII sajandini kasutati tähestikku, mis oli moodustatud india tähestike alusel. XIII sajandil siirduti araabia tähestikule ja XIX s. alguses võeti tarvitusele ladina tähestik. Klassikalisest malai keelest erineb mõnel määral nn. i n d o n e e s i a keel, mis 1947.a. alates on indoneesia riigikeel. - M i n a n g k a b a u keele umb. 2 milj. rääkijat elab Sumatra saare kesk- ja lääneosas. Sellelgi keelel on vanad kirjakeele traditsioonid.

Enne XIV sajandit oli minangkabaulastel oma tähestik. XIV sajandil hakati tarvitama araabia tähestikku ja XIX sajandil ladina tähestikku.

II. Bataki rühm

B a t a k i keele kõnelejaid on umb. 1 250 000 Sumatra saare põhjaosas. Toba-bataki ja karo-bataki keelekuju peetakse mõnede uurijate poolt iseseisvateks keelteks. Teised peavad neid üksnes sama keele murdeiks. Bataki kirjakeel on vanade traditsioonidega. Tähestik on loodud jaava tähestiku põhjal. Mõlemal bataki keele variandil on rida murdeid, nagu s i n k e l i, p a k b a k i, d a i r i, k a r o, m a n d a i l l i n g i mubre, mida samuti mõnede uurijate poolt peetakse eri keelteks. Mõnedes neist on kirjandustki, nagu näiteks dairi murdes. Bataki keelele on lähedased l u b u ja g a j o keel.

III. Atšini-tšami rühm

A t š i n i keelt räägitakse Sumatra põhjaosas. Samasse rühma kuuluvat t š a m i keelt ning temale lähedast r a g l a i, e d e, t š u r u, d ž a r a i ja s e d a n g i keelt kõneldakse aga Indo-Hiinas. Tšami keelt kirjutati algul lõuna-india kirjamärkide alusel loodud tähtedega. Hiljem siirduti araabia kirjale.

IV. Jaava rühm

Siia rühma kuuluvaid keeli räägib enam kui 55 milj. inimest. Kõige tähtsam neist on j a a v a keel, millel on väga vana kirjandus. Vanajaava keelt kutsutakse k a a v i keeleks. Selle keele mälestised ulatuvad tagasi IX sajandisse. X-XVII sajandini oli kõrvuti vanajaava kirjakeelega tarvitusel keskjaava kirjakeel, mis XVIII s. alates on asendunud uusjaava kirjakeelega. Viimast kirjutatakse tänapäeval peamiselt ladina tähtedega, kuid selle kõrval on kasutusel ka eriline

jaava kiri, mis on arenenud devanaagarist lähtunud vanajaava kirjast. Jaava keele kõnelejaid on üle 40 milj. - Teine siia rühma kuuluv keel on s u n d a keel Jaava saare lääneosas. Selle keele rääkijaid on umb. 9 milj. Sunda kirja-keelt kirjutatakse ladina tähtedega, aga ühtlasi ka jaava tähtedele lähedaste sunda tähtedega. - Umb. 5 milj. m a - d u r a keele kõnelejat elab Maduura saarel, Jaava saare idarannikul ning mõnedel väiksematel saartel. Selgi keelel on kirjakeel. Tänapäeval kirjutatakse seda üldiselt ladina tähtedega, ent ka jaava kirjast lähtunud eriline maduura kiri on veel tarvitusel.

V. Lumpungi rühm

L u m p u n g i keelt räägitakse Sumatra saare kaguosas. Kirjakeel on olemas.

VI. Bali-sasaki rühm

B a l i keelt kõneleb umb. 1 milj. inimest Bali saarel. Bali keele kirjapanemisel kasutatakse jaava kirjast arenenud tähestikku. Lomboki saarel kõneldakse s a s a k i keelt, milles on ilmunud vähe kirjandust. Sumbava saarel on levinud s u m b a v a keel, millel samuti pole suuremaid kirjanduslikke traditsioone.

VII. Bima-sumba rühm

Siia rühma kuuluvaid s u m b a ja b i m a keelt kõneldakse Florese saare lääneosas, Sumbava saare idaosas ja Sumba saarel.

VIII. Kalimantani rühm

Kalimantani keeli räägitakse Kalimantani ehk Borneo saarel. Sageli nimetatakse neid kirjanduses ühiselt d a j a k i keeleks. Tegelikult on siin mitu erinevat kirjandusliku tra-

ditsioonita keelt, mille kõnelejaid on kokku umb. 2 milj. inimest. Tähtsamad kalimantani keeled on n g a d ž u keel Borneo saare sisemaa lõunaosas, t i d u n g i keel sisemaa lääneosas ja b u s u n g i keel saare keskosas. Muudest keeltest võib veel mainida d u s u n i, m u r u t i, p u l o p e t a k i, b a d ž a n i, s a n g j a n i ja b a n d ž a r i keelt (või murret?).

IX. Lõuna-sulavesi rühm

Siia kuuluvaid lähedasi m a k a s s a r i ja b u g i keelt räägitakse Sulavesi saare lõunaosas ning ranniku lähedal olevail väiksematel saartel ja kohati ka Borneo rannikul. Mõlema keele oskajaid on kokku umb. 2,5 milj. Kirjakeeled on olemas. Kasutatakse erilist bugi silpkirja, mis on moodustatud vanajaava kirja alusel. Muudest samasse rühma kuuluvaist keeltest mainitagu veel b u n k u keelt.

X. Filipiini rühm

Selles rühmas on õige ohtrasti keeli, millest mitmel on kirjakeelgi. Filipiini keeli räägitakse Filipiini saartel. Luzoni saare lääneosas on levinud i l o k o keel, mida räägib umb. 1 milj. inimest. Kirjakeeles kasutatakse ladina tähestikku. - Filipiinide riigikeel t a g a l o g i e. tagali keel on levinud peamiselt Luzoni saare keskosas. Selle rääkijaid on umb. 3 milj. Kuni XVIII s. keskpaigani kirjutati tagalogi keelt tähtedega, mis põlvnevad lõuna-india alfabeetidest. XVIII sajandil sai üldiseks ladina tähestik. - Tagalogi keelele on lähedane kirjanduslike traditsioonidega b i k o l i keel. - Panay, Negrose, Cebu, Boholi, Leyte, Samari jne. saarel on levinud b i s a i a e. visaia keel, millel on mitu murret. Neist on mõnel kujunenud välja oma kirjakeelgi. Kasutatakse ladina tähestikku. - B a m p a n g a keele kõnelejad elavad Luzoni saare keskosas. Selgi keelel on kirjakeel olemas. Luzoni saare keskosas räägitakse veel muidki siia rühma kuuluvaid keeli, millest kirjakeel on vähemalt b o n t o k i,

igoroti, ibanagi ja pangasina keelel. Peale nende mainitagu veel kasigura, apajao, kalinga, ifugao, isinai ja ilogoti keelt. - Luzoni läänerannikul on levinud sumbali keel. - Sulu saarel räägitakse sulu keelt. - Buiidi, hanunoo, ratagnoni, pula, batangani ja bangoni keele rääkijad elavad Mindoro saare keskosas. Mainitud keeltest on vähemalt buiidi ja hanunoo keelel kirjakeel välja kujunenud. - Mindanao saarel räägitakse kõigepealt kirjanduslike traditsioonidega magindanao keelt. Muudest keeltest mainitagu manobo, lanao, subanoni, bilani, tirurai, tagakaolo, kulamani, mandaja, ata, manggnangani, bagobo jne. keelt. Rannikuil räägitakse jakani keelt. - Filipiini keelte rühma kuulub kaminahasa keel, mida kõneldakse Sulavesi saarel. Filipiini keeltele on lähedane veel sangiri keel Sangiri saarel.

XI. Malgasi rühm

Madagaskari saarel räägib umb. 4,5 milj. inimest malgasi e. madagassi keelt. Keelel on mitu üksteisest küllaltki erinevat murret. Malgasi kirjakeel, mida kirjutatakse ladina tähtedega, põhineb merina murdel. Temuru murret kirjutatakse ka arabia tähtedega.

XII. Sulavesi rühmad

Sulavesi saarel räägib lääne-indoneesia keeli umb. 3 120 000 inimest. Asjaomaseid keeli on vähe uuritud, nõnda et neid võib käesolevas õpikus esitada üksnes rühmiti. Kõige lõunapoolsem on gorontalo rühm. Sellest rühmast põhja pool on tomini ja toradza rühm. Saare idaosas on loinangi rühm.

XIII. Niasi-mentavei rühm

Tinglikult üheks rühmaks arvatud s i m a l u r i, n i a s i, m e n t a v e i jt. keeli räägitakse Simalue, Niasi, Mentavei ja teistel saartel Sumatrast lääne pool. Nendest on vähemalt niasi keelel kirjakeel. Tarvitusel on ladina tähestik.

Ida-indoneesia keeled

Ida-indoneesia keeli on neli rühma. Nende keelte hulgas pole selliseid suuri ning vanu kirjakeeli, nagu seda oli lääne-indoneesia keeltel. Ida-indoneesia keeli on vähem uuritud kui lääne-indoneesia keeli.

I. Amboni-timori rühm

Neid keeli räägitakse Amboli e. Amboina ja Timori saarel ning nende naabruses olevatel väiksematel saartel.

II. Tanimbari rühm

Siaa kuuluvad j a m d e n a, f o r d a t a ja s l a r u keel, mida kõneldakse Tanimbari e. Tenimberi saartel.

III. Sula-betsaani rühm

Siaa rühma kuuluvaid keeli räägitakse Sula saarel ja paiguti Moluki saarestikus.

IV. Lõuna-halmahera rühm

Selle rühma keelte kõnelejad asuvad Halmahera e. Džailolo saare lõunaosas.

Taivani keeled

Taivani saare idaosas räägitavaid austroneesia keeli nimetakse taivani keelteks. Mitmesuguste pisikeelte kõnelejaid on kokku umb. 150 000. Taivani keelte hulka kuuluvad t a - j a l i, s a i s a t i, š e d ž i k i, t s o n i, b u - n u m i, a n u š i, t s a r i s e n i, p u j u m a, p a i - v a n i, n i i t a k a, s a u j a r u k a i keel. Tai- v a n i keelte juurde arvatakse ka j a m i keel. Kotošo e. Botel-Tobago saarel. Mõnede uurijate järgi on jami keel siiski lähedasem Põhja-Filipiinidel kõneldavatele keeltele.

x

Austroneesia keeli iseloomustab vokaalide ja konsonantide enam-vähem võrdne esinemissagedus. Tüübilt on need keeled analüütilis-aglutineerivad. Tuntakse pre- ja postpositsioone. Sõnad liituvad üksteisega vabalt, s.o. ilma siduvate liide- teta. Sõnaliikide piirid pole aredad.

18.

Hiina-tiibeti keeled

Suur hiina-tiibeti keelkond jaguneb hiina-tai, miao-jao, tiibeti-birma ja jennisai rühmaks. Keeltevahelised erinevused rühmades on üsnagi suured.

I. Hiina-tai rühm

Selles rühmas on kaks alarühma.

1. Hiina alarühm. Siia kuulub kõigepealt h i i n a keel. Viimastel andmetel on hiina keele kõnelejaid üle 684 milj. inimese. Neist elab Hiina Rahvavabariigis ja Taiwanis umb. 666,5 milj. Rohkesti asub hiinlasi ka Tais, Maleesias, Singapuris, Hongkongis, Indoneesias, Vietnamis, Birmas, Filipii- nidel, Kambodžas. Hiinlasi on mujalgi Aasias, Ameerika Ühend- riikides, Kanadas, Austraalias jne. 92% Hiina elanikkonnast kasutab emakeelena hiina keelt. Peale selle on hiina keel teiseks tavakeeleks paljudele teiste rahvaste liikmetele.

Hiinakeelne kirjandus ulatub II aastatuhande algusesse e.m.a. Kasutatakse piltkirjast arenenud hieroglüüfe. Hieroglüüfilisest kirjast saavad kõik hiinlased ühesuguselt aru, hoolimata kõnekeele murdelistest erinevustest. On kujunemas ka ühtlase tavakeele traditsioon Pekingi keeleuususe alusel. Mitmeid kavandeid on esitatud hiina keele kirjutamiseks ladina tähtedega. Hiina Rahvavabariigis võeti 1958.a. hieroglüüfilise kirja kõrval ametlikult kasutusele ladinatähestikuline kiri. - Kirde-Hiina murretele on lähedane t u n g a n i e. huei keel. Hiinas on tunganeid 4 300 000 ja Nõukogude Liidus peamiselt Kasahhi ja Usbeki NSV-s umb. 23 000. Nõukogude Liidus kasutati tungani kirjakeeles esmalt araabia ja 1928.a. alates ladina tähestikku. Praegu on tarvitusel vene tähestik. Hiina tunganid kasutavad araabia tähti või hiina hieroglüüfe. - Lääne-hiina murretele on lähedane Hiinas Yunnani provintsis kõneldav p a n t a i keel (0,5 milj. kõnelejat).

2. Tšuangi-tai alarühma kuuluvad järgmised keeled. T a i e. siami keelt räägib enam kui 14,5 milj. inimest (teistel andmetel koguni 25-30 milj.). Neist elab Tais 13,5 milj. Ülejäänud elavad Hiina Rahvavabariigis ja Vietnamis. Kirjakeele mälestisi on juba XIII s. lõpust. Tarvitatakse mitut kirja, mis kõik pärinevad india kirjadest. - T š u a n g i keelt kõneldakse Hiinas Guangxi, Yunnani, Guizhou ja Guangdongi provintsis. Tšuangel on umb. 8,5 milj. Tähestik on loodud ladina tähestiku alusel. Varem olid tarvitusel hiina hieroglüüfid. Kirjandus algab I aastatuhande esimesest poolest. - B u i keel (umb. 1,5 milj. kõnelejat) on lähedane tšuangi keelele. Kirjakeeles kasutatakse ladina tähestikku. Bui keel on levinud Hiina Rahvavabariigis Guizhou ja Guangdongi provintsis. - L a o s e keele rääkijaid on 7,7 milj., kellest enamik asub Laoses, Ida- ja Põhja-Tais ning Kesk-Vietnamis. Keel on levinud ka Kambodžas ja Birmas. Kirjakeele tähestik on moodustatud X s. moni tähestikust. Keelemälestisi on säilinud veidi nooremast ajast. - Š a n i keele kõnelejad on umb. 2 miljonit, neist enamik elab Birmas. Mõnevõrra leidub šani keele kõnelejad ka Tais. Kirjakeel kasutab birma tähes-

tiku põhjal loodud kirja. - L i i keele umb. 430 000 kõnelejat asub Hiina lõunarannikul Hainani saarel. Liikeelset kirjandust on vähe. - Hiina Rahvavabariigi Guizhou, Hunani ja Guangxi provintsis räägitakse t u n i keelt (enam kui 700 000 kõnelejat), mida kirjutatakse ladina tähtedega. - Guangxi provintsis räägitakse ka n u n g i ja b a n g i keelt. - D i o i keele levikuala on Guizhou provintsis. - K h a a m t i e. khanti keele kõnelejad elavad Indias Kirde-Assamis ja Birmas. Khaanti kirjakeeles kasutatakse birma tähestikust arenenud kirja. - K a r e e n i keelt räägib umb. 2 milj. inimest Kirde-Birmas ning selle naabruses Tais. XIX sajandil loodi birma kirja alusel eriline kareeni tähestik.

II. Miao-jao rühm

M i a o e. miaotse keel on levinud Hiina Rahvavabariigis Guizhou, Yznnani, Hunani ja Guangdongi provintsis ning Hainani saarel, Vietnamis ja Laoses. Miaosid on üldse umb. 3 300 000. Miao keelset kirjandust on vähe, kuid kasutusel on oma tähestik. Keelel on neli üksteisest küllaltki erinevat murret. 1956.a. loodi ida-, kesk-, lääne- ja kirdemurde alusel kirjakeeled. - 1 milj. j a o keele kõnelejat elab Hiina Rahvavabariigis (800 000), Vietnamis ja Laoses. Ka jao del on oma kirjakeel. Š e e keelt kõneleb Hiinas umb. 240 000 inimest. Peale mainitud kolme keele kuulub siia rühma veel mitu muudki väikest keelt. Miao-jao keelerühma on vähe uuritud.

III. Tiibeti-birma rühm

Selles rühmas on ohtrasti keeli, millest enamik on väiksemad kirjanduseta keeled. Kõigepealt jagatakse tiibeti-birma rühm tiibeti-himaalaja ja assami-birma haruks ning need omakorda alarühmadeks.

A. Tiibeti-himaalaja harus on kolm alarühma.

1. Tiibeti alarühmas on kõige tähtsamaks keeleks t i i - b e t i keel, mida kõneleb 4 235 000 inimest Hiina Rahva- vabariigis Tiibetis, Sichuanis, Yunnanis, Gansus ja mujal ning Nepaalis ja Indias. Vanimad säilinud keelemälestised on pärit VIII sajandist. VII sajandil loodi devanaagari alu- sel tiibeti kiri, mis on praegugi käibel. - Himaalaja lõuna- nõlvakuil Nepaalis ja Indias räägitakse omavahel lähedasi b h o o t i a keeli, mida mõnede uurijate poolt peetakse vaid tiibeti keele murreteks. Tähtsamad neist on l h o k e keel Bhutanis, s i k k i m i, š a r p a e. serpa ja k a a g a t e keel Nepaalis (nende rääkijaid on kokku umb. 400 000). B a l t i keelt kõneleb umb. 190 000 inimest Baltistanis, p u r i k i ja l a d a k h i keelt umb. 60 000 inimest Ladakhis. Peale mainitute kuuluvad bhootia keelte hulka veel a b o r i, m i r i, d a f l a ja m i š i keel. Kokku on bhootia keelte kõnelejaid umb. 250 000 inimest Indias ja 600 000 inimest Nepaalis.

2. Himaalaja pronominaliseeritud keelte alarühm. Alarühm on saanud nimetuse sellest, et neis keeltes pronoomen liitub sufiksina verbi külge. Idapoolseteks himaalaja pronominali- seeritud keelteks on Ida-Nepaalis ja India naaberrajoonides räägitavad r a i e, džimdali (236 000 kõnelejat Nepaalis ja 85 000 Indias) ja l i m b u keel (146 000 Nepaalis ja 36 000 Indias). Peale selle kuulub siia rida väikesi keeli, nagu d h i m a l i (5500 Nepaalis), t š e p a n g i (15 000 Nepaalis), j a k h a, k h a m b u, v a j u, k u s u n d a, b r h a m u ja t h a k s j a keel. Lää- nepoolseteks keelteks on Uttar Pradeši põhjatipus ja Hi- matsal Pradešis kõneldavad m a n t š a l i e. patni, l a a h u l i (kirjakeel on tiibeti tähestikuga), b u - n a n i, r a n g l o i e. gondla e. tinani, k a n a š i, k a n a u r i, r a n g k a s i, d a r m i a, t š a u - d a n g i, b j a n g s i ja d ž a n g a l i keel. Nende keelte rääkijaid on kokku umb. 300 000 inimest.

3. Himaalaja pronominaliseerimata keelte alarühma, kus pole pronominaalseid sufikseid, kuulub rida keeli Kesk- ja Ida- -Nepaalis, Sikkimis ja Bhutanis. N e v a r i keelt kõneleb

üle 400 000 inimese Nepaalis ja Indias. Kirjakeeles kasutatakse devanaagarit ja tiibeti tähestikku. Nende kõrval on tarvitusel veel XII sajandil bengali tähestiku põhjal loodud nevari silpkiri. Siia alarühma kuuluvad veel g u r u n g i (162 000 kõnelejat Nepaalis ja 27 000 Indias), m a n g a r i (274 000 Nepaalis ja 24 000 Indias), s u n v a r i (170 000 Nepaalis ja 5500 Indias), l e p t š a e. rongi (270 000), m u r m i, k a m i, m a n d ž a i, t o t o, t a m a n g i keel.

B. Assami-birma haru jaguneb õige mitmeks keelterohkeks alarühmaks. Enamikku neist keeltest on väga vähe uuritud, seepärast pole nende omavaheline sugulus täpselt teada.

1. Lolo alarühmas on tähtsaim keel l o l o e. jii keel, mida kõneldakse Hiinas Sichuani, Yunnani, Guizhou ja Guangxi provintsis. Kõnelejaid on umb. 4 milj. Kirjakeel on ladina tähtedega.

2. Bodo alarühma kuuluvaid keeli räägitakse peamiselt Assami läänerajoonides ja Tripuris, mõnevõrra ka Ida-Pakistanis ja Hiinas. Siia kuuluvad b o d o e. boro keel ning temale lähedased keeled või (mõnede uurijate järgi) murded, nagu k a t š a r i e. metši (umb. 170 000 rääkijat), l a l u n g i (8000 rääkijat), d i m a s a (6000), g a r o (300 000), k o t š i (5000), r a b h a (19 000) ja t i p u r a e. mrungi (130 000) keel.

3. Naaga alarühma keeli räägitakse Assami idaosas ja selle naaberaladel. Selles alarühmas on ohtrasti väiksemaid keeli. Nimetagem siinkohal k a t š a - n a a g a, k a b u i e. kapvi ja k h o i r a o keelt, mida kokku räägib umb.

40 000 inimest, a n g a n i (29 000), s e m a (49 000), r e n g m a (6000), k e ž a m a (5000); a o (49 000), l h o t a (22 000), t e m g s a, t h u k u m i, t a m l u e. tšingmengi, b a n p a r a, m u t o n i a, m o h o n g i a, t š a n g i e. modžungi, n a m s a n g i a, a s s i r i n g i a ja š a n g e keelt. Nende pisikeelte rääkijaid on kokku umb. 102 000. Edasi kuuluvad siia ka s o p v o m a e. mao-naaga (15 000), m a r a m i (5000),

m i j a n g k h a n g i n i n g k v o i r e n g i e. lii-
j a n g i k e e l . M i k i r i k e e l e k õ n e l e j a i d o n u m b . 130 000 .
A n d m e d k õ n e l e j a t e a r v u k o o t a p ä r i n e v a d 1931 . a a s t a s t .

4. Katsini alarühma kuulub k a t š i n i e. tšinbo keel,
mida kutsutakse ka tšaiva ehk atsi keeleks. Selle keele rää-
kijaid on Birmas umb. 320 000 ja Hiinas umb. 125 000. Kirja-
keeles kasutatakse ladina tähestikku.

5. Kuki-tšini alarühma keeli räägitakse Birmas ning osalt
ka Indias ja Hiinas. Tähtsaim keel on t š i n i keel Bir-
mas, mille rääkijaid on 0,5 milj. Keelt kutsutakse ka mani-
puri e. meithei keeleks. Mõnede autorite järgi on aga tšini
ja manipuri kaks iseseisvat keelt. Teisigi siia alarühma
kuuluvaid keeli räägitakse Birmas, ent osalt ka India eri
aladel. Need keeled on t h a d a (57 000 rääkijat), p a i-
t e (14 000), r a l t e (51 000), l u š e i (170 000),
š u n k l a e. tašooni, l a i , k h a n g i e. šoo,
k h a m i e. kumi, h r a n g k h o l i (2000), h a l l a-
m i (12 000), h m a r i e. mhari (13 000), k o o m i
(2000), t š i r u (1000), a n a l i (3000), l a m-
g a n g i (1700), v a i p h e i (4500) ning mõni veelgi
väiksem keel.

6. Lahu allrühm. L a h u keelt räägitakse peamiselt Hiinas
Yunnani provintsis (170 000 inimest), ent osalt ka Birmas
(40 000) ja Tais (5000). Kirjakeeles kasutatakse kas ladina
tähestikku või erilist misjonäride poolt loodud lahu kirja.

7. Birma alarühma kuulub b i r m a keel, mille kõnelejaid
on üldse umb. 15,5 miljonit. Neist enamik elab Birmas
(15,4 milj.). Vähemal arvul on birma keele kõnelejaid Pakis-
tanis, Tais ja Indias. Birma kirjakeelel on vanad traditsioo-
nid. Birma kiri on kujunenud vanaindia kirjast. - Birma kee-
lele on lähedane l i s u keel, mida kõneldakse Hiinas
(375 000 inimest) Sichuani ja Yunnani provintsis ning Bir-
mas (40 000 inimest). Varem kirjutati lisu keelt misjonäri-
de poolt loodud erilises lisu kirjas. Praegu on üldiselt
tarvitusel ladina tähestik, millele on lisatud mõned kirja-
märgid vene tähestikust. - Selle alarühma keeltest mainitagu
veel a r a k a n i e. naghi keelt, mis on levinud Birmas,

Pakistanis ja Indias.

IV. Jenissei rühm

Jenissei jõel Krasnojarski krai Turuhhanski ja Jartsevski rajoonis räägib paaris kolhoosis umb. 1000 inimest keti e. jenissei-ostjaki keelt, mida mõned uurijad (muide ka soomlane K. Donner) peavad hiina-tiibeti keeleks. Keti keel on muudest sama keelkonna keeltest kaua eraldi olnud ning seetõttu erilaadseks arenenud. — Keti keelele lähedasteks sugulaskeelteks on hääbunud koti, arini ja assani keel, millest on säilinud mõningaid kirjapanekuid. Need uurijad, kes ei ole nõus jenissei keelte paigutamiseга hiina-tiibeti keelte hulka, peavad jenissei keeli iseseisvaks keelkonnaks.

x

Hiina-tiibeti keeled on õigege erinevad, kuid nende struktuuris on ohtrasti ka ühisjooni. Mitmed hiina-tiibeti keeled on isoleerivad keeled. Nende sõnatüved on ühesilbilised. Et fonoloogiliselt erinevate silpide arv oleks suurem, selleks on enamikus keeltes sõnaintonatsioon kujunenud õige aredaks. Oluline osa on nendes keeltes süntaksil. Sõnajärjestus lauses on kindel. Afiksiaid liituvad sõnadele aglutinatiivselt. Esineb ka analüütilist väljendusviisi. Mitmesuguste funktsioonide esiletoomiseks kasutatakse rikkalikult abisõnu. Uusi sõnu moodustatakse tavaliselt sõnade liitmise teel. Keti keelele on omane sisefleksioon.

19.

Semi-hami keeled

Semi-hami keelkonnas on kaks suurt haru, semi ja hami haru. Käesolevas õpikus tulevad vaatlusele üksnes semi keeled, sest neid keeli räägitakse Aasias ja Euroopaski. Kuigi mõned semi keeled on ulatuslikult levinud ka Aafrikas, käsitletakse neid siiski koos teiste sama keelkonna keeltega, et kogu keelkond tuleks ühes kohas terviklikult vaatlusele. Liiatigi on semi keeled Aafrikasse hiljem levinud, nii nagu indo-euroopa keeled on hiljem Euroopast ja Aasiast levinud teistesse maailmajagudesse. Mitmetel semi keeltel on õige vanad kirjanduslikud traditsioonid. Mõned vanad kirjakeeled on hävinud. Alljärgnevas võetaksegi kõigepealt vaatlusele hääbunud keeled, millest on säilinud mälestisi.

I. Ida-semi rühm

Selles rühmas on kaks vana kirjakeelt. A k a d i keele mälestised ulatuvad umb. aastani 3000 e.m.a. (mõnede arvates isegi kaugemale). Keelt kõneldi Mesopotaamias Tigriise ja Eufrati vahel ning naaberaladel. Akadi keelel oli kaks murret, assüüria ja babüloonia murre. Seetõttu on seda keelt nimetatud ka assüüria-babüloonia keeleks. Akadi kirjakeelt mõjutas tugevasti sumeri keel. Sumerlastelt laenasid assüürlased ja babüloonlased ka kiilkirja. Akadi keel hääbus enne meie ajaarvamist. Juba IV s. e.m.a. kasutati teda peamiselt vaid kirjas, kuna rahva kõnekeeleks oli saanud aramea keel.

- U g a r i i d i keelt räägiti praeguse Süüria rannikuvastu Küprose saart. Seegi keel on ammu hääbunud. Ugariidi keele mälestised on säilinud peamiselt aastaist 1365-1200 e.m.a. Ugariidi keelt kirjutati erilises ugariidi kiilkirjas, kus olid märgid ainult konsonantide jaoks. Ugariidi keelel on oltrasti ühisjooni akadi keelega, ent ka vanade lääne-semi keeltega.

II. Lääne-semi rühm

Vanu lääne-semi kirjakeeli on mitu alarühma. Ilmne vahe on edela- ja loodealarühma vahel.

1. Edelaalarühma kuulub kõigepealt klassikaline arabia keel, mille vanemad ulatuslikud mälestised on pärit IV sajandist m.a.j. Mõningad raidkirjad on veelgi vanemast ajast. Klassikalises araabia keeles on kirjutatud ka koraan. Sellest keelest kujunes sajandite jooksul hästi arenenud ning ulatuslikult tarvitusel olnud kirjakeel, mis praeguse-nigi elab edasi kõrvuti uusaraabia kirjakeeltega (vt. all-pool). Araabia kirjatähed pärinevad vanasemi kirjast, mis omakorda lähtus egiptuse demootilisest kirjast. Lõuna-araabia kirjakeele mälestised on pärit esimesest aastatuhandest e.m.a. Sellele keelele on lähedane klassika-line etiopia e. geezi keel, mis kujunes välja meie ajaarvamise alguses Lõuna-Araabiast praegusesse Abessiiniasse sisserännanud siirdlaste hulgas ja oli Etioopia riigi-keeleks. IX sajandil hakkas etioopia keelt välja tõrjuma tema lähedane sugulaskeel amhara keel. XIII s. lak-kas etioopia keel olemast riigikeel. Etioopia keele kirjan-duslik traditsioon püsis käesoleva sajandini ning praegugi on ta Abessiinia kristlastel rituaalseks keeleks. Etioopia silpkiri on arenenud vanasemi kirjast.

2. Loodealarühma kuuluvad aramea keel ja kaanani keeled. Aramea keelel on pikk ajalugu. On tuntud mitu kirjan-dusliku traditsiooniga murret. Aramea keelt räägiti Ees-Aasias. Vanimad keelemälestised on VIII sajandist e.m.a. Sel sajandil sai aramea keel tähtsaks rahvusvaheliseks kee-leks kogu Ees-Aasias. Hiljem oli ta Vana-Pärsia lääneosas ning ka Egiptuses ja Väike-Aasias riigikeeleks. Alates VII sajandist m.a.j. hakkas araabia keel aramea keelt kiiresti välja tõrjuma. Aramea keele kirjandusliku traditsiooniga murded jagatakse lääne- ja ida-arama murreteks. Lääne-ara-mea vanim variant esineb muide piibli mõnedes osades. Hili-semat varianti kutsutakse süüria-palestiina murdeks ja sel-

lest on säilinud rikkalikke keelemälestisi meie ajaarvamise esimestest sajanditest. Ida-aramea ehk babüloonia-aramea murdes on kirjutatud targumid, s.o. piibli Vana Testamendi tõlked. Samas murdes on ka ulatuslik manilaste religioosne kirjandus. Aramea keskmurdes on kirjutatud II sajandil tekkinud kristlik kirjandus. Seda murret kutsutakse tavaliselt süüria keeleks. Süüria kirjanduse õitseage kestis XIV sajandini. Süüria keel oli ühtlasi tähtsaks rahvusvaheliseks keeleks Rooma impeeriumi idaosas ja Bütsantsis. IX s. alates hakkas araabia keel aramea keelt järk-järgult kõrvale tõrjuma. Nn. süüria kristlastel on aramea keel tänini rituaalseks keeleks. (Uusaramea keelest vt. allpool). Aramea keele kirjapanekul kasutati erilisi vanasemi kirjast arenenud tähti ning heebrea kvadraatkirja. - Kaanani keeled olid omal ajal levinud praeguse Süüria, Liibanoni, Iisraeli ja Jordaania alal. Kaanani keeli on neli, igähel neist oli mitu murret. Foiniikia keelt räägiti esialgu Vahemere idaranniku kesk- ja põhjaosas (praeguse Liibanoni ja Süüria alal). Hiljem tekkis võimas foiniiklaste siirdla Põhja-Aafrikas Kartaagos. Kartaagos kõneldud foiniikia murret kutsutakse tavaliselt punია keeleks. Vanimad foiniikia keele mälestised on pärit XIII sajandist e.m.a. Kõige hilisemad pärinevad Kartaagost (III s. m.a.j.). Foiniikia keel on hääbunud arvatavasti IV sajandil. Foiniiklased kujundasid vanasemi kirjast oma tähestiku, mida tarvitasiid ka heebrealased. Palestiina ja Süüria kaanani keel on säilinud üksikute glossidena akadi tekstides XV ja XVI sajandist. - Kõige tähtsam kaanani keel on heebrea keel. Selle keele vanimad mälestised on pärit X sajandist. Heebreakeelne kirjandus on õige rikkalik. Heebrea keeles on kirjutatud suur osa Vanast Testamendist, talmud ning ohtrasti muudki juutide religioosset ning õpetlikku kirjandust kuni VII sajandini m.a.j. Kõnekeelena hääbus heebrea keel lõplikult esimestel sajanditel m.a.j. Juba tunduvalt varem olid heebrealaste üldisteks tavakeelteks saanud aramea keel ja kreeka keel. Aramea ja kreeka keelt hakati kasutama ka kirjanduses,

kuigi heebrealaste peamiseks kirjakeeleks kujunes heebrea ja aramea segakeel, mida tarvitati mitme sajandi jooksul, eriti siis, kui juudid olid eksililis. Alles hilisel keskajal hakkasid juudid niihästi religioossetes, teaduslikes kui ka ilukirjanduslikes teostes tarvitama uuesti puhast klassikalist heebrea keelt. See heebrea keel on püsinud juutidel kirjakeelena meie päevini. (Heebrea keele velmamisest tavakeelena vt. allpool). Heebrea keelt kirjutatakse vana-semi kirjast arenenud kvadraatkirjas, kus märgitakse ainult konsonante. Vokaalide tähistamiseks võeti hiljem tarvitusele lisamärgid põhitähtede juures. - M o a b i keel, mida räägiti Ida-Jordaanias, on tuntud mõningate raidkirjade kaudu, mis pärinevad IX sajandist e.m.a. Mõned autorid peavad seda keelt vaid heebrea keele murdeks.

Semi keelte läänerühmas on terve rida praegugi elavaid keeli. Need jaotatakse põhja- ja lõunaalarühmaks.

1. Põhjaalarühmas on kaks elavat keelt. - Uusaramea e. u u s s ü ü r i a keelel on kaks murret. Läänemurre on säilinud üksnes kolmes külas Süürias Damaskusest põhja pool. Idamurret räägitakse peamiselt Urmia järve lähistel Iraanis, aga ka Nõukogude Liidus, Iraagis, Süürias ja Türgis. Nõukogude Liidus, peamiselt Taga-Kaukaasias on umb. 21 000 urmia murret rääkivat asuraid e. aissoori. Enne Esimest maailmasõda oli neid üldse umb. 0,5 milj. Usuvaenudes muhameedlaste ja kristlaste vahel hävisid pärast sõda umb. pooled uussüüria keele rääkijaist. Praegu on neid 300 000 ümber. Kaasaegne uussüüria kirjakeel kujunes välja XIX sajandil. Seda kirjutatakse nüüdki aramea kirjas. Nõukogude Liidus on tarvitusele võetud ka vene tähestik. - Heebrea keelt hakati möödunud sajandi lõpus tavakeeleks velmama. Ühtlasi rikastati teda uusmoodustistega heebrea enese ning aramea elementidest ning võeti ohtrasti tarvitusele rahvusvahelist sõnavara. U u s h e e b r e a e. ivriidi keelt kõneleb tavakeelena Iisraelis ja mujal umb. 2 milj. juuti. Kirjakeeleks on ta veelgi enamatele juutidele.

2. Lõunaalarühmas on tähtsaimaks keeleks a r a a b i a

keel. Koos islami levikuga levis ka araabia keel õige suur-
 tele aladele väljaspool keele algset levikuala Araabia pool-
 saarel. Vallutatud aladel kõneldud keeltest jäi araabia
 keelde mitmesugust substraati. Peamiselt nende substraatide
 mõjul, aga ka muude tegurite tõttu on araabia keel eri ala-
 del saanud erineva kuju. Praegu kõneldavad araabia murded
 koondatakse viide rühma. Põhja-araabia murret räägitakse
 Saudi Araabias, Jeemenis, Aadenis ja nende lähisaladel.
 Iraagi murret räägitakse peale Iraagi ka Türgis, Iraanis ja
 Nõukogude Liidus Turkmeeni, Kasahhi ja Tadžiki NSV-s
 (kokku kõneleb seda umb. 25 000 araablasi, kes aga suurelt
 osalt on siirdunud vastava ala elanike põhilisele tavakee-
 lele). Süüria murre on levinud Süürias, Liibanonis, Jordaa-
 nias, Türgis ja Iisraelis. Egiptuse murret kõneldakse peale
 Egiptuse ja Sudaani veel õige mitmes Ida-Aafrika riigis.
 Kõige ulatuslikumal alal räägitakse nn. magribi murret:
 Liibüas, Tuneesias, Alžeerias, Marokos ja mujalgi Aafrikas
 ning Euroopas Maltal. Kokku on araabia keele kõnelejaid
 70–80 milj. inimest. Klassikalise araabia kirjakeelega kõr-
 vuti eksisteerib kõigil mainitud murretel ka oma kirjakeel.
 Eriti peab mainima araabia keele malta murret, mida kirju-
 tatakse ladina tähtedega. Muudeli murretele baseeruvad kir-
 jakeeled kasutavad araabia tähestikku. Niihästi klassika-
 line araabia keel kui ka tänapäeva kirjakeeled teenindavad
 veel õige mitmeid muhamediusulisi mittearaabia rahvaid kas
 ainsa kirjakeelena või rööbiti oma kirjakeelega. - Kunagi-
 sed l õ u n a - a r a a b i a murded elavad edasi Omaanis,
 Hadramautis, Kuveidis jne. Neist on tähtsaimad m e h r i
 ja e h k i l i ning s o k o t r a keel Sokotra saarel. -
 Lõunaalarühma kuuluvad ka Abessiinias kõneldavad semi kee-
 led, mis on kas etioopia e. geezi keele otsesed järglised
 või jätkavad etioopia keelele lähedal olnud murdeid.
 A m h a r i e. amarinja keelt räägib umb. 6 milj. inimest
 (teistel andmetel tunduvalt enam). Keel on Abessiinia riigi-
 keeleks. Etioopia keele kõrval on amhari keel Abessiinias
 kõige tähtsamaks kirjakeeleks. Selle keele mälestisi on ole-

mas juba XIV ja XV sajandist. Amhari kirjakeel hakkas eriti tõhusalt arenema alates XVII sajandist. Niihästi amhari keel kui ka teised semi kirjakeeled Abessiinias kasutavad üha edasi vana etioopia silpkirja, kuigi mõningate muutustega. - T i g r i n j a e. tigrái keele rääkijaid on Abessiinia põhjaosas üle 2 milj. (teistel andmetel kõigest 0,5 milj.). Kirjakeel on olemas. - T i g r e e keelt räägitakse peamiselt Eritrea kiltmaal (umb. 460 000 kõnelejat). Selgi keelel on kirjakeel olemas. - G u r a g e keele kõnelejaid on umb. 0,5 milj. See keel on õige lähedane amhari keelele. - Muudest siia alarühma kuuluvaist keeltest mainitagu veel a r g o b a (3000 rääkijat) ja h a r a r i keelt.

x

Semi keeli iseloomustab vokaalide vähene arv. Konsonante on rohkesti: esineb helilisi, helituid ja pingseid, larüngaalseid ja farüngaalseid konsonante. Sõnatüvi koosneb enamasti kolmest konsonandist, mis kannavad sõna leksikaalset tähendust. Sisefleksioon toob esile grammatilisi tähendusi. Rikkalikult on semi keeltes afikseid. Enamikus keeltes on kaks grammatilist sugu ning peale ainsuse ja mitmuse ka kaksus. Nimi- ja omadussõnade piir pole are. Esineb artikkel. Oht-rasti on kõneviise.

Mõnedest hääbunud keeltest

X X X X X X X X X X X X X

Euraasia keelte vaatluse lõpus tuleb peatuda ka mõnedel hääbunud, ainult keelemälestiste põhjal tuntud keeltel, mis ei kuulu ühtegi eespool käsitletud keelkonda. Need keeled jaotatakse tinglikult kolme rühma.

I. Vahemere keeled

Siia arvatakse kõigepealt e t r u s k i keel, mida kõnel-di Loode-Itaalias. Selle keele kirjalikke mälestisi on pea-

miselt VI-III sajandist e.m.a. Senini pole osatud neid dešifreerida. Etruskide kirjatähed olid kujundatud kreeka tähtede alusel. Hiljem võtsid roomlased need tähed kasutusele ja praegu esinevad nad ladina tähtedena. - E t e o k r e e t a keele mälestised pärinevad Kreeta saarelt umb. aastast 1500 e.m.a. Vanimad mälestised on kirjutatud hieroglüüfides, hilisemad aga kahes nn. lineaaralfabeedis. IV saj. e.m.a. pärinevad e t e o k ü p r o s e keele mälestised Küprose saarelt. Need on kirjutatud erilises silpkirjas.

II. Asianiidsed keeled

Asianiidseteks keelteks nimetatakse kõiki neid mitteindoeuroopa ja mittesemi keeli, mida kunagi räägiti Väike- ja Ees-Aasias ning millest on säilinud mälestisi. S u m e r i keel on inimkonna vanim kirjakeel. Selle keele rikkalikke mälestisi on leitud Babülooniast Pärsia laheni. Vanimad tekstid on juba aastast 3500 e.m.a. - E l a m i e. eelami keelt räägiti Elamis Zagrose mäestikus Eufrati ja Tigriise suudmest kirde pool. Selle keele vanimad mälestised on samuti Zagrose mäestikust ning nende vanus ulatub XVI-XI sajandini e.m.a. - Väike-Aasias räägitud h a t i keele mälestised pärinevad III aastatuhandest e.m.a. Hati keel häibus II aastatuhandel e.m.a. - U r a r t u e. kaldea keelt räägiti Vani järve mail. Keelemälestised on pärit peamiselt IX-VII sajandist e.m.a. - Urartu keelega oli arvatavasti sugulane m i t a n n i e. hurri keel Mesopotaamias ja praeguse Süüria aladel. Keelemälestised pärinevad III-II sajandist e.m.a.

III. Mohendžo-daro keel

Lääne-Pakistanist on nn. Mohendžo-Daro ja Harappa kultuuri alalt (IV aastatuhandest e.m.a.) säilinud piltkirju, mida ei osata täielikult dešifreerida.

20.

Rahvusvahelistest keeltest

Nagu eelnevast selgus, on mitmed Euraasia keeled õigegi levinud ning saanud rahvusvahelisteks abikeelteks kas suuremas või kitsamas ulatuses. Rahvastevahelises suhtlemises on juba vanal ajal mitmed keeled olnud üsnagi laialt levinud, näiteks akadi, aramea, kreeka, ladina, araabia, sanskriti ja hiina keel. Meie ajal on rahvusvahelise tähtsusega inglise, vene, hispaania, prantsuse, itaalia, saksa, portugali, araabia, hiina, hindustani (hindu ja urdu), indoneesia ja veel mõned teised keeled. Et rahvusvahelist suhtlemist hõlbustada, selleks on püütud luua kunstlikegi keeli, mis oleksid kergesti õpitavad. Peatuksime siinkohal Euraasia keelte vaatluse lõpetuseks mõnel kunstlikul rahvusvahelisel keelel, sest on ju need keeled loodud indo-euroopa keelte sugemetest.

XVII s. alates on esitatud väga mitmesuguseid kunstliku keele kavandeid. Esitatud projektidest on ainult viis praktiliski tarvitusele tulnud. Need keeled on volapük, esperanto, ido, oksidentsiaal ja noviaal.

V o l a p ü k i loojaks oli vaimulik A.M. Schleyer 1879. aastal. Keele aluseks olid peamiselt saksa keel ja teised germaani keeled. Sõnavara ja grammatilist süsteemi muudeti aga sedavõrd meelevaldselt, et sakslastelgi oli keelest raske aru saada. Alguses levis volapük kiiresti. Liigkunnlikkus tegi keele siiski ebapraktiliseks. Käesoleva sajandi esimese aastakümne lõpuks oli volapük tegelikult juba unarusse vajunud.

1887. aastal avalikkuse ette toodud e s p e r a n t o keel tugineb suures ulatuses ladina keelele ja romaani keeltele. Tema loojaks oli Poola juudi rahvusest arst L.L. Zamenhof. Esperanto on osutunud kõige praktilisemaks kõigest seni esitatud kunstlikest keeltest ning ta on üsna ulatuslikult levinud rahvusvahelise abikeelena. I d o on prantslase L. de Beaufort'i poolt reformeeritud esperanto (1908). Tegelikult on ta esperanto murre, mis pole aga kaugeltki nii reeglipärane kui esperanto. Ido levik on

olnud õige piiratud.

O k t s i d e n t a a l i (occidental) loojaks on tallinlane E. Wahl. See kunstlik keel oli mõeldud kõigepealt romaani ja germaani keeli kõnelevate rahvaste ülakihtide jaoks. Keel on kerge neile, kes juba tunnevad romaani keeli. Ortsidentaalsus on samuti vähe levinud.

Veelgi vähem levinud on taani keeleteadlase O. Jesperseni loodud n o v i a a l (novial, 1928). Seegi keel põhineb romaani keelte elementidel.

Kirjandust

С.И. Б р у к, Население земного шара. Приложение к карте "Народы мира", Москва 1961.

Языки народов СССР I-III, Москва 1966.

A. J o k i, Maailman kielet. - Tietolipas 45, Helsinki 1966.

A. M e i l l e t et M. C o h e n, Les Langues du Monde. Nouvelle édition, Paris 1952.

Völkerkunde für jedermann, Gotha-Leipzig 1966.

H.F. W e n d t, Sprachen. - Das Fischer Lexikon, Frankfurt a. M., 1961.

Sisukord

Uurali keeled	4
Soome-ugri keeled	4
Läänemere rühm	6
Lapi rühm	8
Volga rühm	9
Permi rühm	10
Ugri rühm	11
Samojeedi keeled	12
Põhjarühm	12
Lõunarühm	13
Jukagiiri keel	13
Baski keel	14
Indo-euroopa keeled	14
Keldi rühm	14
Itali rühm	16
Romaani rühm	17
Germaani rühm	19
Slaavi rühm	23
Balti rühm	25
Albaania rühm	25
Kreeka rühm	26
Armeenia rühm	26
Trako-früügia rühm	27
Heti rühm	27
Iraani rühm	28
India rühm	30
Tohaari rühm	36
Ibero-kaukaasia keeled	37
Dagestani rühm	37
Põhjarühm	38
Lõunarühm	39
Altai keeled	40
Türgi-tatari keeled	40

Lääne-hunni keeled	41
<u>Bulgaaria rühm</u> <i>tõuvar</i>	41
Oguusi rühm	41
Kõptšaki rühm	42
Karluki rühm	45
Ida-hunni keeled	46
Uiguuri rühm	46
Kirgiisi-kõptšaki rühm	47
Mongoli keeled	48
Tunguusi-mandžu keeled	49
Põhja- e. evengi rühm	49
Lõuna- e. mandžu rühm	50
Korea keel	51
Tšuktši keeled	51
Nivhi keel	52
Eskimo keeled	52
Ainu keel	53
Jaapani keeled	53
Burušaski keel	54
Anadamani keel	54
Draviidi keeled	54
Draviidi rühm	54
Andrha e. telugu rühm	55
Kesk-India rühm	55
Looderühm	56
Munda keeled	56
Khervaari rühm	57
Läänerühm	57
Lõunarühm	57
Austro-aasia keeled	58
Kon-Khmeri keeled	58
Keskrühm	58
Idarühm	59
Malaka rühm	59
Palaungi-vaa rühm	59

Bulaani rühm	59
Samre rühm	59
Muongi rühm	60
Stiengi rühm	60
Khassi rühm	60
Nikobaari rühm	60
Vietnami keel	60
Austroneesia keeled	61
Indoneesia keeled	61
Lääne-indoneesia keeled	61
Malai rühm	61
Bataki rühm	62
Atšini-tšami rühm	62
Jaava rühm	62
Lumpungi rühm	63
Bali-sasaki rühm	63
Bima-sumba rühm	63
Kalimantani rühm	63
Lõuna-sulawesi rühm	64
Filipiini rühm	64
Malgaši rühm	65
Sulawesi rühmad	65
Niasi-mentavei rühm	66
Ida-indoneesia keeled	66
Amboni-timori rühm	66
Tanimbari rühm	66
Sula-betšaaani rühm	66
Lõuna-halmahera rühm	66
Taivani keeled	67
Hiina-tiibeti keeled	67
Hiina-tai rühm	67
Miao-jao rühm	69
Tiibeti-birma rühm	69
Jenissei rühm	73

Semi-hami keeled	74
Ida-semi rühm	74
Lääne-semi rühm	75
Mõnedest hääbunud keeltest	79
Vahemere keeled	79
Asiatiidsed keeled	80
Mohendžo-daro keel	80
Rahvusvahelistest keeltest	81
Kirjandust	83

Тартуский государственный университет
ЗССР, г.Тарту, ул. Вийксали, 18

П.А. Ариста

ЯЗЫКИ МИРА

I. ЯЗЫКИ НАРОДОВ ЕВРОПЫ И АЗИИ

На эстонском языке

Vastutav toimetaja H. Rätsep

=====
TRU rotaprint 1967. Trükipoognaid 5,5. Tingtrükipoog-
naid 5. Arvestuspoognaid 4,15. Trükiaru 800. Paber 30x42.
1/4. Paljundamisele antud 14.VII 1967. MB 06956.

Tell. nr. 400.

Hind 15 kop.